

**ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

КЛОПОТА Євгеній Анатолійович

УДК 159.931:316.4.063.3

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІНТЕГРАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВО
ОСІБ З ВАДАМИ ЗОРУ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацію є рукопис.

Роботу виконано в Запорізькому національному університеті.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор,
Кузнєцов Марат Амірович,
Харківський національний
педагогічний університет
ім. Г.С. Сковороди,
кафедра практичної психології,
професор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
Синьова Євгенія Павлівна,
Національний педагогічний Університет
ім. М.П. Драгоманова, Інститут
корекційної педагогіки та психології,
кафедра тифлопедагогіки, завідувач;

доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
Кобильченко Вадим Володимирович,
Інститут спеціальної педагогіки,
НАПН України, лабораторія тифлопедагогіки,
провідний науковий співробітник;

доктор медичних наук, професор
Лукашук Віктор Дмитрович,
Національний медичний університет
ім. О.О. Богомольця МОЗ України,
кафедра педіатрії, завідувач.

Захист відбудеться «22» грудня 2015 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.450.02 в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України за адресою: м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій частині Інституту спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України (04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9).

Автореферат розіслано «20» листопада 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.О. Макарчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Становлення особистості з обмеженими фізичними можливостями, зокрема глибокими вадами зору, як повноправного учасника суспільних відносин, створення умов для реалізації власних потенційних можливостей в соціумі є важливими завданнями для теорії і практики сучасної психології. Нині психологічний підхід до окресленої проблематики ще не отримав повного теоретико-методологічного, організаційно-технологічного й емпіричного оформлення. В Україні, зважаючи на сучасні реалії, відчутним є дефіцит праць, присвячених комплексному аналізу різноманітних проблем інтеграції осіб з вадами зору в суспільство. Це ускладнює розвиток наукових досліджень і перешкоджає розширенню практики соціально-психологічного супроводу людей з глибокими вадами зору в процесі набуття рівноправного статусу в суспільстві. Як результат, проблема інтеграції в суспільство осіб з вадами зору, розвиток соціально-активної особистості не лише викликає значний інтерес, але й породжує багато дискусій щодо засобів її вирішення.

У психології такі вчені як А. Адлер, Л. Виготський, О. Леонтьєв, А. Налчаджян, А. Петровський, Е. Фромм розглядають інтеграцію з одного боку, як стан, коли всі складові особистості, її риси або якості діють узгоджено як єдине ціле, а з іншого – підкреслюється суспільна природа особистості, «включеність» в ту чи іншу систему соціальних стосунків, крізь призму яких розглядається її розвиток.

Поняття «інтеграція» є одним з ключових у спеціальній педагогіці й спеціальній психології. Гуманістичні ідеї щодо психологічного обґрунтування необхідності створення в суспільстві відповідних умов для самореалізації, соціально-культурної діяльності й інтеграції в соціум осіб з вадами зору, двостороннього характеру цього процесу з обов'язковою зустрічною активністю як самих незрячих, так і суспільства досліджували І. Волкова, Л. Виготський, В. Гудоніс, В. Кантор, А. Колупаєва, О. Литвак, В. Мурашко, Г. Нікуліна, С. Суславичус, D. Apostolos, W. Bloemers, T. Majewski, K. Miler, та ін.

Сучасні світові тенденції у науці й практиці засвідчують, що інтеграція є складним, багатоступінчастим процесом, у якому мають брати активну участь, з одного боку, особи з вадами зору, з іншого – суспільство.

В Україні проблеми осіб з вадами зору на різних етапах їх особистісного розвитку аналізували такі науковці, як Л. Вавіна, Т. Гребенюк, І. Гудим, В. Кобильченко, Т. Сак, Є. Синьова, О. Щербина та ін. У тифлопсихології входження осіб з вадами зору в суспільство розглядається як своєрідний процес, що вимагає використання спеціальних педагогічних і психологічних засобів розвитку соціальних навичок, які забезпечують можливість особистості жити й працювати відповідно до ціннісних орієнтирів суспільства.

Разом з тим, нині склалася ситуація, коли лише незначна частина осіб з глибокими порушеннями зору успішно інтегрується в суспільство. З одного боку, на державному рівні прийнято низку нормативно-правових документів України, що декларують права людей з обмеженими фізичними можливостями на розвиток, освіту, інтеграцію в суспільство, професійну діяльність, забезпечення безбар'єрного навколишнього простору. З іншого ж – відсутні дієві механізми реалізації означених законодавчих актів щодо інтеграції в суспільство, організації соціально-психологічного

супроводу особистості з глибокими вадами зору в процесі її входження в суспільство. Це зумовлено, як психологічною неготовністю суспільства прийняти таких осіб як рівних партнерів, так і внутрішньоособистісною непідготовленістю таких людей для входження в різні сфери життєдіяльності суспільства.

Проблемне поле дослідження визначається наявністю низки протиріч: між гуманізацією сучасного суспільства і наявністю складнощів інтеграції осіб з вадами зору; між необхідністю подолання соціальної ізоляції осіб з вадами зору та низьким рівнем їх активності у цьому процесі, а також вмінь налагодження соціальної взаємодії, захисту своїх прав та інтересів; між необхідністю соціальної інтеграції та недостатньою вивченістю засобів подолання негативних стереотипів сприйняття, які знижують готовність суспільства до рівноправної взаємодії з особами, які мають порушення зору; між соціальною і практичною значущістю виявлення психологічних основ інтеграції осіб з вадами зору і недостатністю науково-методичного й організаційного забезпечення процесу додання бар'єрів інтеграції в контексті спеціальної психології.

Отже, рівень розробленості проблеми інтеграції осіб з вадами зору в суспільство у вітчизняній спеціальній психології не відповідає ступеню її актуальності й значущості як у соціальному, так і в науковому відношенні. Таким чином, нагальність та недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми дисертації **«Психологічні основи інтеграції в суспільство осіб з вадами зору»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилося у межах наукової програми кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди «Розвиток новітніх педагогічних технологій навчання та виховання цілісної творчої особистості» (державний реєстраційний номер 0103U000499). Тема дисертації затверджена науково-технічною радою Запорізького національного університету протокол № 2 від 15 жовтня 2009 та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні протокол № 8 від 22 грудня 2009.

Мета дослідження полягає у визначенні, обґрунтуванні та експериментальній перевірці психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з глибокими вадами зору.

Згідно з поставленою метою нами було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми інтеграції в суспільство осіб з вадами зору, з'ясувати сутність і особливості цього процесу та визначити методологічні й методичні основи його реалізації.

2. Визначити бар'єри, чинники та критерії інтеграції осіб з глибокими порушеннями зору в сучасному суспільстві.

3. Експериментально виявити вплив психологічних чинників на особистісну готовність до інтеграції в суспільство осіб з вадами зору.

4. Визначити психологічні особливості взаємодії зрячих та незрячих людей у різноманітних сферах життєдіяльності.

5. Обґрунтувати і розробити модель соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство осіб з глибокими вадами зору.

6. Довести ефективність розробленої комплексної моделі соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство осіб з вадами зору.

7. Розробити методичні рекомендації з оптимізації процесу інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору.

Об'єкт дослідження – процес інтеграції в суспільство осіб з вадами зору.

Предмет дослідження – психологічні основи інтеграції в суспільство осіб з вадами зору.

Концепція дослідження. Інтеграція в суспільство осіб з вадами зору - це процес і результат включення незрячої і слабкозорої особистості в різні сфери соціальної взаємодії й життєдіяльності, опанування оптимальними можливостями реалізації власного особистісного потенціалу нарівні та разом з іншими членами суспільства. Основними сферами соціокультурної та психологічної взаємодії в процесі інтеграції виступають: родина й найближче її оточення, зрячі однолітки та їх батьки, навчальні заклади (школи та ВНЗ), професійні колективи, соціальні інституції. Результативність інтеграції детермінується характером взаємозумовленості впливу низки чинників, а саме: біологічних (рівень зору і час набуття порушень), психологічних (рівень розвитку самосвідомості особистості, її емоційно-вольової, мотиваційно-потребової, комунікативної сфер), соціальних (концептуальні моделі і стереотипи сприйняття порушень здоров'я, що домінують у суспільстві).

Методологічне підґрунтя психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з вадами зору складають: особистісна готовність незрячих і слабкозорих людей (до взаємодії, відповідальності за значимі події; усвідомлення життєвих орієнтирів, мети, перспектив, необхідності змін деструктивних установок; розвиток особистісного потенціалу); готовність соціального оточення до адекватного сприйняття можливостей самореалізації людей з вадами зору (оптимізація взаємодії зрячих і незрячих; створення в суспільстві позитивного образу осіб з вадами зору).

Основними критеріями інтеграції в суспільство людей з порушеннями зору є: покращення здоров'я (фізичного, психічного, соціального); підвищення ефективності психіки (розвиток здібностей і підвищення продуктивності, якості, надійності функціонування); зростання рівня системності (автономії, організованості, самоврядування, суб'єктності, адаптивності); суб'єктивна задоволеність значущими для людей з глибокими порушеннями зору аспектами життєдіяльності.

Система професійної психологічної діяльності з оптимізації процесу інтеграції в суспільство осіб з глибокими вадами зору реалізується в соціально-психологічному супроводі на усіх етапах розвитку особистості, що має здійснюватися з усіма учасниками інтеграційного процесу. Ефективність соціально-психологічного супроводу визначається, його безперервним характером, опорою на позитивний потенціал особистості з вадами зору, єдністю діагностичної, профілактичної, просвітницької, консультативної, корекційної психологічної діяльності, а також адаптації психологічного інструментарію на основі врахування стану, рівня, гостроти зору особистості. Спільні інтегровані заходи, соціальна реклама, безпосередній досвід позитивної взаємодії зрячих і успішних незрячих в різноманітних сферах соціального середовища є дієвими засобами формування адекватних уявлень представників суспільства про можливості осіб з глибокими вадами зору, долаання стереотипів про сліпоту як джерело соціальної неповноцінності.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали принципи системності, детермінізму, розвитку, єдності свідомості та діяльності (В. Бехтерев, А. Лазурський, Д. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Максименко, А. Петровський, С. Рубінштейн та ін.); концептуальні положення філософії, соціології (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс), психології (А. Адлер, К. Роджерс, В. Франкл та ін.); наукові положення про складну структуру особистості (Г. Костюк, С. Максименко, Б. Ломов, К. Платонов, В. Рибалка та ін.); культурно-історична концепція розвитку, ідеї соціальної зумовленості становлення особистості «з відхиленнями в розвитку» Л. Виготського; концептуальні основи взаємовідносин в системі особистість–суспільство та соціально-психологічні й педагогічні концепції інтеграції (Н. Агєєв, А. Батова, І. Волкова, Ю. Моздокова та ін.); концепція соціально-психологічних відношень особистості (Г. Андрєєва, О. Бодальов, В. Мясіщев та ін.); концепція психології життєвих ситуацій (В. Ананьєв, Л. Анциферова, Ф. Василюк, Б. Братусь, І. Мартинюк та ін.); теоретико-емпіричні дослідження феномена психологічного супроводу (А. Асмолов, М. Бітянова, І. Дубровіна, О. Казакова, В. Кобильченко, О. Козирєва, С. Кривцова та ін.); положення про компенсаторні можливості психіки при її ушкодженні, залежність ефективності компенсаторних пристосувань від сформованості особистісних якостей індивідів (П. Анохін, Л. Виготський, Т. Головіна, М. Земцова, О. Литвак, В. Лукашук, Є. Синьова та ін.); концептуальні підходи та положення щодо вивчення соціальної інтеграції та адаптації людей з обмеженими фізичними можливостями у дослідженнях спеціальної психології (Е. Агєєв, В. Гудоніс, В. Кантор, О. Литвак, Н. Малофєєв, Г. Нікуліна, Л. Плаксина та ін.); ідеї про складну структуру дефекту (М. Певзнер, Л. Солнцева, В. Тарасун, О. Хохліна та ін.); основні положення теорії корекційного навчання та виховання, їх вплив на внутрішні процеси розвитку (І. Бех, В. Бондар, Л. Вавіна, Т. Вісковатова, В. Засенко, А. Колупаєва, С. Максименко, І. Моргуліс, Т. Сак, В. Синьов, А. Шевцов, М. Шеремет та ін.).

Методи дослідження. Відповідно до мети й завдань дослідження в роботі використано сукупність теоретичних та емпіричних методів. *Теоретичні методи:* аналіз наукових джерел філософського, соціологічного, педагогічного, психологічного змісту з метою визначення науково-теоретичної основи дослідження; синтез, порівняння, узагальнення для теоретико-методологічного обґрунтування психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з вадами зору. *Емпіричні методи:* психодіагностичний інструментарій відповідно до поставлених завдань (анкети, тестування, включене спостереження, бесіди) з метою виявлення особливостей інтеграції в суспільство незрячих та слабкозорих осіб, психологічний експеримент з метою формування готовності осіб з глибокими порушеннями зору до самостійного життя та готовності суспільства сприйняти таких людей у якості рівних партнерів міжособистісної взаємодії. *Статистичні методи:* математико-статистичний аналіз для встановлення валідності, надійності одержаних результатів за допомогою критерію Манна-Уїтні, коефіцієнту рангової кореляції Спірмана, контент-аналізу. Обчислювання проводилося за допомогою комп'ютерної програми Statistica 6,1.

Експериментальна база дослідження. КЗ Харківський міський загальноосвітній навчально-виховний комплекс для сліпих дітей ім. М. Короленка Харківської обласної ради, Запорізький обласний та Бердянський міський осередок

Всеукраїнської молодіжної громадської організації інвалідів з вадами зору «Генерація успішної дії», загальноосвітні школи м. Запоріжжя; працівники УПП УТОС України, вищі навчальні заклади Запоріжжя, Дніпропетровська, Харкова, Львова, Києва.

Дослідженням було охоплено: 458 незрячих та слабкозорих осіб, 148 вчителів, 463 старшокласників загальноосвітніх шкіл, 911 зрячих студентів ВНЗів, 32 працедавці (керівники організацій) і 120 сімей, що виховують дітей з вадами зору.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- обґрунтовано поняття «інтеграція в суспільство осіб з глибокими вадами зору»;

- визначено теоретико-методологічні основи інтеграції в суспільство осіб з вадами зору з позицій системного, міждисциплінарного, порівняльного підходів;

- встановлено, що психологічними основами інтеграції є: особистісна готовність людей з вадами зору до інтеграції; готовність суспільства до адекватного сприйняття незрячих як повноправних партнерів; психологічні особливості взаємодії зрячих і незрячих людей у різних сферах життєдіяльності суспільства; соціально-психологічний супровід інтеграційного процесу;

- теоретично обґрунтовано та проаналізовано особистісну готовність як психологічну основу інтеграції осіб з вадами зору;

- проаналізовано і визначено готовність суспільства як психологічну основу інтеграції та виявлено рівень готовності представників суспільства до адекватного сприйняття можливостей і здібностей та перспектив взаємодії з особами, які мають глибокі порушення зору;

- доведено, що психологічні особливості взаємодії зрячих і незрячих людей у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства виступають в якості психологічних основ інтеграції та експериментально визначено їх зміст;

- обґрунтовано, розроблено та експериментальним шляхом доведено ефективність моделі соціально-психологічного супроводу осіб з глибокими вадами зору як психологічної основи інтеграції, використання якої забезпечує: подолання бар'єрів інтеграції; оптимізацію впливу соціально-психологічних чинників; налагодження взаємодії зрячих і незрячих у різних сферах життєдіяльності; систематизацію психологічної роботи з людьми із вадами зору та їх соціальним оточенням (родина, навчальні і професійні колективи, макросоціум);

поглиблено та уточнено:

- положення про особливості та основні критерії інтеграції в суспільство незрячих та слабкозорих людей;

- положення про чинники, що детермінують інтеграцію людей з глибокими порушеннями зору в суспільство, провідним яких є самосвідомість;

- прикладні основи психологічної діагностики та організації групової тренінгової роботи з людьми, які мають глибокі порушення зору;

- психологічні основи створення позитивного образу осіб з глибокими порушеннями зору в сучасному суспільстві;

дістали подальшого розвитку:

- уявлення про засоби оптимізації взаємодії у навчальному і професійному колективах зрячих та незрячих людей, а також сімейного виховання осіб з глибокими порушеннями зору як важливих сфер життєдіяльності особистості;

- психологічні підходи до формування адаптивних можливостей осіб з глибокими порушеннями зору;

- положення про особливості організації психологічної роботи з людьми, які мають глибокі порушення зору.

Практичне значення одержаних результатів полягає у:

- виявленні положень щодо сутності інтеграції в суспільство осіб з вадами зору, використання яких у теоретико-експериментальних дослідженнях проблем загальної психології, соціальної психології, психології розвитку сприяє уточненню та оновленню методології психологічної науки;

- розробленні методичного підґрунтя психологічної діагностики та корекції незрячих і слабкозорих осіб на основі врахування стану, рівня, гостроти їх зору, використання якого підвищує ефективність психологічних впливів на інтеграцію людей з вадами зору в суспільство;

- створенні методики групової психокорекції ефективної в організації та проведенні авторських соціально-психологічних тренінгів: «Професійне самовизначення людей з глибокими порушеннями зору», «Взаємодія батьків з незрячими та слабкозорими дітьми», «Соціально-психологічна компетентність студентів з вадами зору»;

- розробленні методичних рекомендацій, використання яких в спеціальних та загальноосвітніх школах, навчально-реабілітаційних центрах, вищих навчальних закладах, підприємствах та установах, сім'ях підвищує ефективність процесу інтеграції в суспільство осіб з вадами зору;

- розширенні спектру засобів оптимізації суспільного сприйняття осіб з вадами зору (соціальна реклама, інтегровані заходи, організація спільної діяльності), що сприяє підвищенню значимості соціально-просвітницької роботи з формування психологічної готовності суспільства в якості психологічної основи інтеграції;

- розробленні з урахуванням здобутих результатів навчально-методичних посібників, типових і робочих програм професійної підготовки психологів, педагогів, соціальних працівників у таких навчальних курсах, як: «Тифлопсихологія», «Основи корекційної педагогіки», «Інклюзивна освіта», «Інваліди: етичне спілкування, супровід, допомога», «Психологія людини з особливими потребами», використання яких значно підвищує рівень професійної готовності фахівців у забезпеченні реалізації психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору.

Результати роботи впроваджено у роботу Львівського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації Українська спілка інвалідів «УСІ» (довідка про впровадження № 219 від 29.09.2014), Львівського обласного фонду соціального захисту і реабілітації сліпих (довідка про впровадження № 37 від 29.09.2014), Волинського обласного центру реабілітації інвалідів зору (довідка про впровадження № 28 від 07.10.2014), Бердянського міського осередку Всеукраїнської молодіжної громадської організації інвалідів з вадами зору «Генерація успішної дії» (довідка про впровадження № 59 від 29.09.2014), Харківського спеціального навчально-виховного

комплексу ім. В.Г. Короленка Харківської обласної ради (довідка про впровадження № 83 від 14.05.2014), Запорізького класичного приватного університету при читанні курсу «Психологія людини із особливими потребами» (довідка про впровадження № 51 від 12.05.2014), Комунального вищого навчального закладу «Запорізький педагогічний коледж» при читанні курсу «Основи корекційної педагогіки» (довідка про впровадження № 78 від 24.03.2014), Луцького інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (довідка про впровадження № 240 від 19.11.2014).

Особистий внесок здобувача. У спільних працях автором розроблено теоретичні принципи, особливості проведення соціально-психологічних тренінгів для осіб з глибокими порушеннями зору; розроблено діагностичний інструментарій аналізу поглядів представників суспільства на інтегроване навчання незрячих осіб; запропоновано психологічні заходи щодо оптимізації інтеграції в соціум таких людей.

Апробація результатів дослідження. Зміст і результати дослідження оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських, відомчих конференціях: II міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми фізичної культури та спорту в сучасних соціально-економічних і екологічних умовах» (Запоріжжя, 2005); Міжнародна науково-практична конференція «Дні науки» (Запоріжжя, 2005); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Інноваційні технології навчання і виховання дітей з особливими потребами» (Київ, 2006); Перший Всеукраїнський з'їзд тифлопедагогів «Тифлопедагогіка України: витоки, сьогодення, перспективи розвитку» (Харків, 2006); Міжнародна науково-практична конференція «Дні науки» (Запоріжжя, 2006); «Міжнародний інтегрований молодіжний форум-2007» (Євпаторія, 2007); Всеукраїнська з міжнародною участю конференція «Теорія і практика тифлопедагогіки: взаємозв'язки та взаємозбагачення», присвяченої 10-річчю кафедри тифлопедагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2008); III Міжнародна науково-практична конференція «Сучасний світ і незрячі. Тифлопедагогіка, реабілітація, професійна освіта» (Луцьк, 2008); I обласний інтегрований молодіжний форум «Крок у майбутнє» (Запоріжжя, 2008); IX Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі» (Київ, 2008); Міжнародна науково-практична конференція «Запоріжжя – минуле і сьогодення. Перспективи та пріоритети розвитку» (Запоріжжя, 2009); Наукова конференція «Науковий потенціал Запорізького національного університету та шляхи його розвитку» (Запоріжжя, 2009); Другий з'їзд тифлопедагогів України «Удосконалення професійної майстерності тифлопедагогів у процесі здійснення комплексної реабілітації дітей з порушеннями зору» (Київ, 2009); X Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі» (Київ, 2010); I Международный образовательный Форум «Личность в едином образовательном пространстве» (Запорожье, 2010); Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічне проектування як засіб становлення і розвитку ключових компетентностей суб'єктів освітнього простору» (Запоріжжя, 2010); IV міжнародна науково-практична конференція «Сучасний світ і незрячі: розвиток особистості в контексті тифлології» (Луцьк, 2010); Международная научно-практическая конференция: Инклюзивное

образование: методология, практика, технология (Москва, 2011); V міжнародна науково-практична конференція: «Сучасний світ і незрячі: людина з інвалідністю у правовій державі» (Луцьк, 2011); II Международный образовательный Форум «Личность в едином образовательном пространстве» (Запорожье, 2011); Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогіка вищої школи: досвід і тенденції розвитку» (Запоріжжя, 2011); VI Міжнародна науково-практична конференція «Сучасний світ і незрячі: становлення особистості з особливими потребами в інформаційному суспільстві» (Луцьк, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука» (Харків, 19-20 жовтня 2012); II международная научно-практическая конференция «Инклюзивное образование: практика, исследование, методология» (Москва, 2013); IV Міжнародна науково-практична конференція «Сучасний світ і незрячі: доступність та інклюзія – нова якість життя» (Луцьк, 2013); Всеукраїнський семінар-тренінг з проблем розвитку мобільності й орієнтування у просторі в незрячих дітей «Радість руху» (Харків, 2014).

Публікації. Зміст і результати дослідження висвітлено у 37 публікаціях. З них: 1 монографія, 1 навчальний посібник під грифом МОН України, 1 методичний посібник у співавторстві, 16 статей у фахових наукових виданнях, 7 статей у виданнях іноземних держав і видання України, включених до міжнародних наукометричних баз, а також 2 - в інших виданнях та 9 матеріалів конференцій.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук: 19.00.01 – Загальна психологія, історія психології «Особливості формування «Я-образу» в осіб з вадами зору» захищена у 2004 році в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна. Матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, 7 додатків на 38 сторінках, списку використаних джерел (557 найменувань, з них 43 – іноземною мовою), містить 38 таблиць, 6 рисунків. Повний обсяг дисертації становить 440 сторінок, з них основний текст – 344 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми; визначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів роботи, охарактеризовано обґрунтованість наукових положень, отриманих результатів і висновків дисертаційної роботи; подано дані щодо впровадження і апробації основних положень дисертації, публікації, структуру і обсяг праці.

У першому розділі «Теоретико-методологічні основи інтеграції в суспільство осіб з вадами зору» здійснено системний аналіз означеної проблеми та викладено його результати. Розкрито сутність і особливості інтеграції в суспільство осіб з глибокими вадами зору.

У наукових дослідженнях поняття «інтеграція» характеризується багатоманіттю підходів до аналізу і є загальним предметним полем філософії, культурології, соціології, загальної, соціальної, корекційної педагогіки і спеціальної психології. Науковими орієнтирами в аналізі проблеми інтеграції в суспільство осіб з

вадами зору стали фундаментальні розробки таких дослідників, як Є. Агеев, М. Айшервуд, О. Батова, О. Биков, І. Волкова, Л. Виготський, В. Гудоніс, В. Денискіна, О. Денисова, Т. Єгорова, І. Зарубіна, М. Земцова, В. Кантор, М. Коновалова, О. Ліпкова, О. Литвак, М. Малофєєв, Ю. Моздокова, В. Мурашко, Г. Нікуліна, В. Феоктистова, D. Apostolos, W. Bloemers, T. Majewski, K. Miler.

Проблеми взаємодії незрячих і суспільства аналізували такі вітчизняні вчені, як Т. Гребенюк, В. Журов, В. Засенко, В. Кобильченко, А. Колупаєва, Г. Мустафаєв, Є. Синьова. Разом з цим, виявлено недостатньо досліджень інтеграції в суспільство осіб з глибокими вадами зору та засобів підвищення ефективності означеного процесу.

У межах дослідження поняття «інтеграція в суспільство осіб з вадами зору» визначається як процес і результат включення незрячої і слабкозорої особистості в різні сфери соціальної взаємодії й життєдіяльності, опанування оптимальними можливостями реалізації власного особистісного потенціалу нарівні та разом з іншими членами суспільства. Основними сферами соціокультурної та психологічної взаємодії в процесі інтеграції виступають: родина й найближче її оточення, зрячі однолітки та їх батьки, навчальні заклади (школи та ВНЗ), професійні колективи, соціальні інституції.

Визначено, що методологічне підґрунтя психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з вадами зору складають:

- особистісна готовність незрячих і слабкозорих людей (до взаємодії, відповідальності за значимі події; усвідомлення життєвих орієнтирів, мети, перспектив, необхідності змін деструктивних установок; розвиток особистісного потенціалу);
- готовність соціального оточення до адекватного сприйняття можливостей самореалізації людей з вадами зору (оптимізація взаємодії зрячих і незрячих; створення в суспільстві позитивного образу осіб з вадами зору (див. рис. 1).

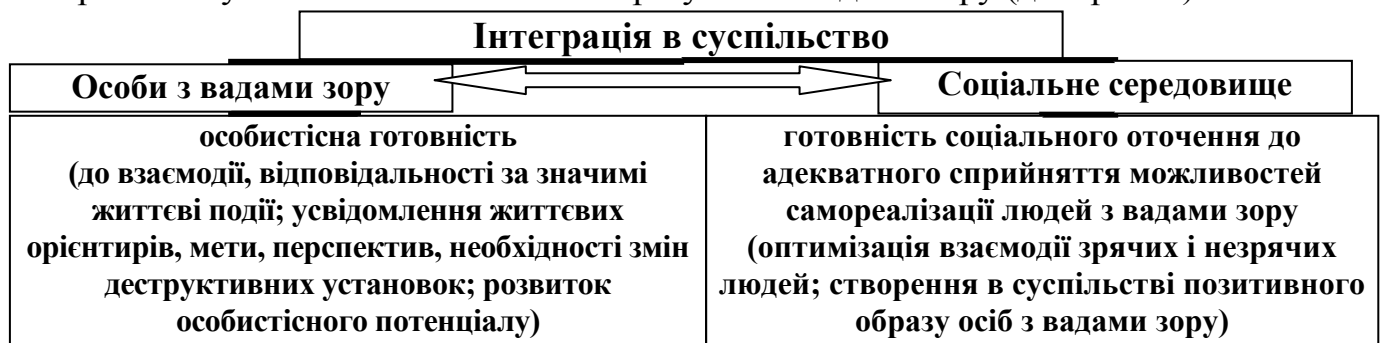

Рис.1 Методологічне підґрунтя психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з вадами зору.

Поняття «інтеграція» як одне з ключових у корекційній педагогіці і спеціальній психології, використовується в практиці освіти і реабілітації дітей та дорослих з глибокими порушеннями зору.

На процес інтеграції в суспільство людей з глибокими вадами зору значним чином впливають концептуальні моделі сприйняття порушень здоров'я, які домінують у тому чи іншому суспільстві. Серед них: моральна (релігійна), медична, реабілітаційна (модель функціональної обмеженості), економічна, соціальна, модель незалежного життя. Зараз набуває поширення концепція «незалежного життя», заснована на реалізації прав людини з інвалідністю на самостійне незалежне життя як повноцінного члена суспільства, яка базується на ідеї рівноправного включення

людини з глибокими порушеннями зору в усі сфери життя суспільства. Отже, пошук сучасної концептуальної моделі інтеграції в суспільство має йти за принципом засвоєння сучасних західних теорій, щодо інтеграції в суспільство осіб з вадами зору, а також осмислення та врахування особливостей нашої держави.

У контексті гуманістичних вимог, визначених сучасною соціокультурною ситуацією, а саме: реалізація психологічних програм, спрямованих на підготовку суспільства до сприйняття осіб з глибокими порушеннями зору як повноцінних і рівноправних членів, є найбільш актуальною. Психологічна робота із суспільством має включати такі компоненти, як: мотиваційний, що містить сукупність установок на прийняття осіб з порушеннями зору як повноцінних і рівноправних членів суспільства; інтелектуальний, заснованого на сукупності знань про особливості поведінки, діяльності, спілкування слабкозорих і незрячих; поведінковий, заснованого на сформованості навичок спілкування з даною категорією осіб; рефлексивний – припускає адекватність оцінки своєї взаємодії з особами з вадами зору.

Доведено, що сприятливі соціальні умови самі по собі не забезпечують інтеграцію людей з глибокими порушеннями зору, тому що вирішення її завдань залежать від готовності самої особистості в умовах зорової депривації.

Проаналізовано бар'єри інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору: просторовий, професійний, інформаційний, комунікативний, емоційний, а також неадекватне ставлення суспільства до людей з глибокими порушеннями зору.

Виділено чинники, що детермінують інтеграцію людей з порушеннями зору в суспільство, саме: біологічні (рівень зору і час набуття порушень), психологічні (рівень розвитку самосвідомості особистості, її емоційно-вольової, мотиваційно-потребової, комунікативної сфер), соціальні (концептуальні моделі і стереотипи сприйняття порушень здоров'я, що домінують у суспільстві). Провідним з них вважаємо самосвідомість особистості. «Я-образ» незрячої людини як продукт її самосвідомості характеризується заниженою або завищеною самооцінкою, негативним ставленням до власного «Я». Емоційно-вольова сфера незрячих характеризується агресивністю, апатією, ригідністю, зовнішньою локалізацією відповідальності. Мотиваційно-потребовий чинник відзначається фрустрованістю потреб пізнання оточуючого світу, у соціальному визнанні, саморозвитку, самоактуалізації особистості з глибокими вадами зору. В комунікативній сфері незрячих і слабкозорих людей наявні труднощі у невербальному спілкуванні, точності, диференційованості ознак зовнішнього вигляду людини, несформованості навичок ведення діалогу, встановлення контактів зі зрячими, підтримки ділових і товариських стосунків з ними.

Визначено основні критерії інтеграції в суспільство людей з порушеннями зору:

- 1) покращення здоров'я (фізичного, психічного й соціального);
- 2) підвищення ефективності психіки (розвиток здібностей і підвищення продуктивності, якості, надійності функціонування);
- 3) зростання рівня системності (автономії, організованості, самоврядування, суб'єктності, адаптивності);
- 4) суб'єктивна задоволеність значущими для людей з глибокими порушеннями зору аспектами життєдіяльності.

Таким чином, на основі результатів теоретичного аналізу можна констатувати неоднотайність позицій щодо визначення психологічних основ інтеграції в суспільство людей з глибокими порушеннями зору. Разом з цим, слід зауважити, що незважаючи на відсутність єдності у наукових підходах до визначення поняття «інтеграція в суспільство», спільним є розуміння її як закономірного етапу суспільного розвитку в реалізації світових принципів «безбар'єрності» й «рівних можливостей». Це передбачає переосмислення суспільством свого ставлення до незрячих і слабкозорих осіб, визнання рівності їх прав, створення умов для реалізації ними власних можливостей у різноманітних сферах суспільної життєдіяльності.

У другому розділі «Сутність та зміст особистісної готовності осіб з вадами зору до інтеграції в суспільство» викладено результати експериментального дослідження показників особистісної готовності до інтеграційного процесу як однієї з психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору.

Відповідно до представлених у першому розділі психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з вадами зору, у другому розділі було реалізовано констатувальний експеримент, організація якого ґрунтувалася на методології порівняльного підходу й етіологічних показниках: глибина порушення зору і час набуття порушень.

Перший етап констатувального експерименту передбачав дослідження особистісного потенціалу незрячих і слабкозорих людей в контексті їх готовності до входження у різні сфери життєдіяльності суспільства. Взаємозв'язок діагностичного інструментарію і показників особистісної готовності осіб з глибокими порушеннями зору до інтеграції в соціум представлено наступним чином (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Показники особистісної готовності осіб з глибокими порушеннями зору до інтеграції в соціум

№	Показники	Діагностичний інструментарій
1	Адекватне усвідомлення свого Я-бразу і ставлення до себе	«Особистісний диференціал»; «Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плутчик в адаптації Л. Вассермана, О. Ерішева, Є. Клубової); «Перелік слів» для виявлення особливостей Я-образів; «Діагностика емоційного інтелекту» (Н. Холл)
2	Соціальна фрустрованість, поведінкові стратегії	«Експрес-діагностика рівня соціальної фрустрованості (Л. Вассерман)»; «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер)
3	Мотивація, потреба у саморозвитку особистості	«Діагностика реалізації потреб у саморозвитку»; «Діагностика мотивації досягнення» (А. Мехрабиан)
4	Цілепокладання	«Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліна); «Орієнтації сенсу життя» (методика СЖО) (Д. Леонтьєва)
5	Спілкування, міжособистісна взаємодія	«Діагностика інтерактивної спрямованості особистості (Н. Щуркова)»; «Стратегії самоствердження особистості (Е. Нікитін, Н. Харламенкова)»; «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях (І. Ладанов, В. Уразаєва)»; «Прийняття інших (за шкалою Фейя)»; «Діагностика міжособистісних стосунків (А. Рукавішніков)»; «Діагностика соціальної емпатії»

Змістовне наповнення означених показників відображає специфіку особистісної готовності осіб з глибокими порушеннями зору до інтеграції в соціум.

Ступінь відмінностей визначався за трьома рівнями сформованості виразності означених показників (низький, середній та високий рівень).

На першому етапі констатувального експерименту здійснено дослідження особливостей самосвідомості, стратегій розвитку та перспектив інтеграції в суспільство в залежності від рівня зору та часу його втрати.

Вибірка складалася з 228 респондентів у віці 18-55 років, з них 34 чоловіка та 42 жінки, які народилися незрячими (сліпонароджені); 34 чоловіка та 42 жінки, які втратили зір після 18 років (пізноосліплі); 34 чоловіки та 42 жінки, які мають зір до 0,2% (слабкозорі). З метою перевірки достовірності отриманих експериментальних даних використовувався математико-статистичний аналіз за допомогою критерію Манна-Уїтніта коефіцієнту рангової кореляції Спірмана.

Дослідження виявило, наявність у сліпонароджених такої особливості, як недостатнє усвідомлення відсутності зору. Це може мати вплив у подальшій інтеграції в суспільство, зокрема у помилках при виборі навчального закладу або професії, створенні сім'ї. Слід підкреслити, що люди, які пізно втратили зір, або мають часткове порушення, намагаються «приховати» від оточення свої фізичні обмеження, зберігаючи у своїй свідомості образ зрячої людини. Великого значення для успішної інтеграції в суспільство набуває ставлення незрячих до себе і свого дефекту. Підкреслимо, що адекватність сприйняття свого «Я-образу» залежить від усвідомлення наслідків порушення зору і свої реальних можливостей. Зокрема, пізноосліплі схильні до неприйняття факту втрати зору і, відповідно, необхідності пристосування до ситуації. Неадекватна самооцінка може бути наслідком недооцінки або переоцінки власних можливостей. Недооцінка своїх можливостей може призвести до зменшення загальної активності незрячої особистості, утруднення процесу інтеграції у різних сферах життєдіяльності. Низьку самооцінку і рівень прагнень мають особи, які втратили зір нещодавно. Ігнорування ж факту сліпоти призводить до того, що вони намагаються виконувати завдання, які не відповідають їх можливостям. У результаті виникає знецінювання своєї особистості, з'являється невпевненість у собі і своїх здібностях.

Відзначимо, що за інтегративним показником емоційного інтелекту слабкозорі продемонстрували значно вищі показники, ніж пізноосліплі та сліпонароджені респонденти. Це дає підстави для висновку про те, що рівень зору має вплив на емоційний компонент самосвідомості особистості, а відсутність зору накладає відбиток на аналіз, розпізнавання й сприйняття емоційних станів інших людей і зовнішнього відображення власних емоцій та почуттів. Виявлено, що рівень зору впливає на рівень активності, комунікабельності, імпульсивності. Так у сліпонароджених та пізноосліпліх осіб можна спостерігати пасивність у взаємодії, невизначеність емоційних реакцій. Це зумовлено тим, що незрячі люди зіштовхуються з труднощами в орієнтації в міжособистісній взаємодії, відчують скутість, невпевненість, страх бути не сприйнятими або незрозумілими зрячими людьми.

Акцентовано увагу на необхідності для успішної інтеграції формування адекватного «Я-образу», позитивних установок до себе, довкілля, праці і свого дефекту.

Виявлено дуже високий та підвищений рівень фрустрованості у пізноосліпліх осіб 26,3% та 34,2% відповідно. Це зумовлено втратою зору після 18 років і наявністю проблем інтеграції у різних сферах життя. У той же час, лише 5,2% і 21,3%

сліпонароджених відчують дуже високу або підвищену фрустрованість. Людина, яка народилася незрячою, зовсім по-іншому сприймає відсутність зору, ніж пізноосліпла, яка втратила зір після 18 років і чітко усвідомлює свої можливості до втрати зору і не вбачає перспектив у майбутньому. Необхідно підкреслити, що слабкозорі теж мають достатньо високий рівень фрустрованості. Це може свідчити про стан постійного напруження через намагання відповідати «образу зрячої людини», неможливість виконувати на достатньому рівні певну діяльність, а також страх втратити зір.

Уявлення про власні можливості подолання життєвих труднощів осіб з глибокими порушеннями зору пов'язані із ступенем виразності й часом настання зорового порушення, а також – рівнем інтеграції в суспільство. Так, низька оцінка своїх можливостей відзначається частіше у незрячих, ніж у слабкозорих і є більш зниженою у пізноосліплх ніж у сліпонароджених. Люди з глибокими вадами зору здатні використовувати конструктивні стратегії поведінки (проблемно-орієнтований копінг, планування рішення проблеми, самоконтроль і прийняття відповідальності). При цьому незрячі значно рідше, ніж слабкозорі, обирають стратегії, орієнтовані на соціальну підтримку. Соціально дезадаптовані особи з порушеннями зору, незалежно від рівня зорового порушення, схильні використовувати неконструктивні стратегії, орієнтовані на уникнення вирішення проблем. Вплив на соціальну фрустрацію відбувається опосередковано, з одного боку, через збільшення у структурі особистості ригідності, тривожності, фрустрованості, а з іншого боку – у результаті зниження емоційного комфорту і самоприйняття, збільшення ступеня незадоволеності потребами у самовираженні й визнанні. Ще одним наслідком цього є те, що більшість сліпонароджених навчалися у спеціальних школах для сліпих та слабкозорих дітей, працюють у системі Українського товариства сліпих або вдома, тобто перебувають в ізоляції від соціальних інститутів і суспільного життя в цілому, не мають змоги набуття особистісного досвіду вирішення проблем, характерних суспільству зрячих.

Заслуговує на увагу те, що усі три вибірки респондентів, особливо пізноосліплі (78,7%), показали низький рівень реалізації власних потреб у віці 30-55 років. Таке зниження саморозвитку підтверджує висновки про значне ускладнення інтегрування у суспільстві для пізноосліплх і сліпонароджених. Високі бали характеризують їх не стільки як цілеспрямовану особистість, скільки як людину, плани якої не мають реальної опори у сьогоденні і не підкріплюються особистісною відповідальністю за їх реалізацію. Той факт, що пізноосліплі, незалежно від віку і статі, показали низькі бали щодо оцінки сенсу життя, засвідчує, що втрата зору в дорослому віці негативно впливає на формування життєвих перспектив і оцінку своїх можливостей. Ці люди здебільшого, живуть минулим, а не майбутнім, перебуваючи у фрустрації внаслідок неспроможності адаптуватися до життя у нових умовах, яку підтверджують стереотипи суспільства про їх неспроможність. Слабкозорі теж зіштовхуються з проблемами самореалізації у різноманітних професійних сферах.

Для виявлення особливостей спілкування та міжособистісної взаємодії загальна вибірка складала 128 респондентів віком 18-25 років, з них 14 незрячих дівчат і 12 юнаків (група А), 24 слабкозорих дівчат та 14 юнаків (група Б) і 38 дівчат та 26 юнаків з нормальним зором (група В).

Діагностика інтерактивної спрямованості виявила суттєві відмінності між вибірками А і В – $p < 0,02$ та групами Б і В – $p < 0,05$ за шкалою «Орієнтація на особистісні (егоїстичні) інтереси», що свідчить про те, що молодь з вадами зору, у взаємодії з іншими, більшою мірою орієнтується на задоволення власних потреб, рівня прагнень, благополуччя. Інтереси і цінності інших осіб, груп ігноруються або ж розглядаються у практичному контексті що, у свою чергу, призводить до конфліктів та ускладнення процесу інтеграції в суспільство таких осіб. За шкалою «Орієнтація на взаємодію і співпрацю» виявлено суттєві відмінності між вибірками А і В – $p < 0,002$. Це свідчить про те, що зрячі респонденти більшою мірою, ніж незрячі зацікавлені у підтримці конструктивних стосунків, емпатії та спільній діяльності з іншими людьми. Нарешті, за шкалою ж «Маргінальна орієнтація» суттєві відмінності між вибірками А і В – $p < 0,01$ свідчать, що особам з вадами зору притаманна схильність підкорюватися обставинам, імпульсивна поведінка, інфантильність, неконтрольованість вчинків, копіювання поведінки, внутрішня конфліктність, тривожність, настороженість, агресивність, відчуженість стосовно соціального середовища.

Серед стратегій самоствердження особистості, «самопригнічення» виявилась притаманною 43% представникам групи А, 37% – групи Б і 18% – в групі В. Суттєві відмінності між вибірками А і В – $p < 0,01$ спонукають до висновку про те, що особи з вадами зору проявляють в групі, переважно, конформну поведінку, гіпервідповідальність, домінування механізму заперечення. Щодо «конструктивної стратегії самоствердження», то виявлені суттєві відмінності між вибірками А і В – $p < 0,004$ та групами Б і В – $p < 0,02$ свідчать про те, що зрячі респонденти, на відміну від інших, проявляють вміння вирішувати проблеми, схильність до обґрунтованого ризику, використання такого механізму як ідентифікація у міжособистісних стосунках. Схильність до «агресивної стратегії», домінування у міжособистісних стосунках виявлено в 36,13% представників групи А, у той час як в групах Б і В цей показник є значно меншим (17,34% і 14,27% відповідно). Це є підставою для висновку про те, що незрячі молоді люди схильні до проявів вербальної агресії, створення штучних перешкод і пов'язаних з ними станів фрустрації, збереження стійкості самооцінки за допомогою такого захисного механізму як проекція. Це підтверджують і результати статистичного аналізу: отримано позитивну кореляцію між шкалами «Маргінальна орієнтація» і «стратегія самопригнічення» 0,6, а також за шкалою «Орієнтація на особистісні егоїстичні інтереси» та агресивною стратегією 0,5 молоді з порушеннями зору. Це свідчить про те, що дана категорія молоді більшою мірою, ніж зрячі схильна до ізольованості в групі або намагання домінування у взаємостосунках. Суттєві відмінності між вибірками груп А і В – $p < 0,003$ та групами Б і В – $p < 0,02$ за шкалою «Орієнтація на прийняття партнера» свідчать про низький рівень прийняття незрячими і слабкозорими партнерів у взаємодії. За шкалою «Орієнтація на адекватне сприйняття та розуміння партнера» найвищими виявилися показники зрячих респондентів – у 52,22% – високий рівень, і найнижчими – у незрячих – у 51,24% – низький рівень, отже, молодь з глибокими порушеннями зору має певні проблеми у сприйнятті й розумінні партнерів по спілкуванню. Показники ж за шкалою «Орієнтація на досягнення компромісу» свідчать, що незрячі та слабкозорі особи використовують переважно стратегії самопригнічення і домінування у міжособистісних стосунках.

Як впливає із наведених результатів, молодь з глибокими порушеннями зору має недостатній рівень прийняття інших партнерів у міжособистісній взаємодії, тобто відсутність зору негативно впливає на рівень прийняття партнерів по спілкуванню. Також можна стверджувати, що молодь з глибокими порушеннями зору відчуває себе некомфортно серед інших, мають тенденцію спілкуватися з невеликою кількістю людей або взагалі уникати контактів. Незрячі, здебільшого, уникають прийняття рішень, відповідальності ніж зрячі респонденти та мають недостатній контроль над собою. До того ж виявлено, що молодь з глибокими порушеннями зору має низький рівень включення у соціальні групи, недостатньо проявляє активність у діяльності й спілкуванні з іншими людьми, уникає близьких міжособистісних взаємовідносин.

Отже, втрата зору, безумовно, накладає певні обмеження на здатність встановлювати соціальні контакти з іншою частиною суспільства, але дані обмеження не є непереборними. На нашу думку, психологічно оптимальне спілкування має місце тоді, коли в ньому здійснюється мета людей, що беруть участь у ньому, відповідно до мотивів, які зумовлюють цю мету, і за допомогою таких способів, які не викликають у партнерів почуття незадоволення. Крім того, між зрячим та незрячим, а тим більше між зрячим і слабкозорим можуть спостерігатися відмінності в динаміці становлення різних властивостей та особливостей самосвідомості особистості. Кінцеві ж результати, тобто рівень сформованості особистості в цілому і готовності до інтеграції зокрема, визначаються не наявністю або відсутністю зорових порушень, а характером соціальних впливів, і насамперед виховання й навчання.

У третьому розділі **«Психологічні особливості взаємодії зрячих та незрячих людей у різноманітних сферах життєдіяльності»** проаналізовано специфіку навчання у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах та професійного самовизначення людей з вадами зору, особливості сприйняття суспільством потреб і потенційних можливостей незрячих людей, тобто показників готовності представників суспільства до взаємодії та сприйняття їх у якості рівних партнерів.

Закритість спеціальних навчальних закладів значно обмежує соціальний досвід, можливості міжособистісної взаємодії зрячих та незрячих однолітків. Результатом цього є неадекватне уявлення про себе і свої можливості, невміння налагоджувати взаємодію у студентських групах й професійних колективах, несформованість просторової орієнтації осіб з глибокими порушеннями зору, а також недостатня поінформованість суспільства про психологічні особливості незрячих та сліпоту взагалі. Незважаючи на практичний досвід інтеграції окремих осіб і збільшення наукового інтересу до даної проблематики, національна система загальної освіти України не готова до реалізації принципів інклюзивної освіти для людей з глибокими порушеннями зору. У загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах відсутні фахівці, здатні забезпечити належний соціально-психологічний супровід, умови для створення необхідної професійної підготовки, а також тифлотехнічні засоби навчання. Недооціненим є той факт, що перехід зі спеціальної школи до ВНЗ є кризовим періодом для особистості з глибокими порушеннями зору. Незряча людина опиняється в зовсім інакших умовах життя, і від того, наскільки успішно вона адаптується до них, буде залежати її подальша інтеграція в соціум. Середній

спеціальний або вищий навчальний заклад стає галуззю життя, яка визначає подальше професійне зростання особистості з порушеннями зору.

Отже, другий етап констатувального експерименту полягав у виявленні готовності суспільства до адекватного сприйняття можливостей і потреб людей з порушеннями зору, усвідомлення необхідності забезпечення умов для їх самореалізації. Основними показниками виступили: комфортність перебування осіб з глибокими вадами зору в навчальному та професійному колективі, а також адекватність сприйняття суспільством можливостей і потреб таких осіб.

Взаємозв'язок діагностичного інструментарію і показників готовності до інтеграції представлено наступним чином (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Показники готовності представників суспільства до інтеграції осіб з глибокими порушеннями зору

№	Показники	Діагностичний інструментарій
1	Комфортність перебування осіб з глибокими порушеннями зору у навчальному колективі	Анкета «Труднощі незрячих студентів при навчанні у ВНЗ»; Методика визначення індексу групової згуртованості (Сішор); Оцінка мікроклімату студентської групи (В. Зав'ялов); Соціометрія
2	Комфортність перебування осіб з глибокими порушеннями зору у професійному колективі	Методика «Діагностика привабливості праці» (В. Снетков)
3	Адекватне сприйняття суспільством можливостей та потреб осіб з вадами зору	Анкета «Рівень психологічної готовності представників суспільства до включення незрячих людей у різні сфери соціального життя»

З метою дослідження особливостей взаємодії зрячих і незрячих людей як однієї з психологічних основ інтеграції, здійснено вивчення того, наскільки комфортно навчатися у звичайних вищих навчальних закладах студентам з глибокими вадами зору, за участю 54 незрячих студентів ВНЗ (31 юнаків і 23 дівчат віком 18-22 роки).

Виділено кілька аспектів труднощів навчання студентів з порушеннями зору.

В ракурсі інформаційного аспекту 100% незрячих студентів серед основних проблем і перешкод відзначили відсутність навчальних матеріалів шрифтом Брайля, аудіокниг, журналів та газет; 75% незрячих – неможливість працювати самотійно в бібліотечних каталогах. 80% – неможливість виконувати письмові модульні завдання в аудиторіях. Більшість студентів з порушеннями зору відповідають тільки усно, не вміють конспектувати лекції й виконувати самотійну роботу, скаржаться на великий обсяг завдань. У той ж час, вивчення таких спеціальностей, як іноземні мови, математика, фізика, юриспруденція не може здійснюватися на високому рівні без застосування літератури шрифтом Брайля.

За результатами спостереження і бесід зі студентами встановлено, що бар'єри в міжособистісних комунікаціях найчастіше виникали у студентів, які приходили на пари зі своїми батьками або близькими, уникаючи контактів з одногрупниками. Виявлено, що у випадку вступу до ВНЗ декількох незрячих за однією спеціальністю, вони спілкуються переважно один з одним. Зрячі студенти швидше й ефективніше починали взаємодіяти в навчанні, дозвіллі, на особистісному рівні з тими незрячими, які демонстрували самотійність у пересуванні, відкритість у спілкуванні, бажання спілкуватися з групою поза аудиторією. Також були виділені труднощі взаємодії з

викладачами. До них можна віднести такі: небажання викладачів пояснювати написане на дошці, заборона використання диктофона і грифеля на лекційних заняттях, а також поблажливе ставлення до незрячих студентів.

Просторово-побутовий аспект означених труднощів представлено тим, що більшості (80%) незрячих студентів складно вільно і самостійно пересуватися від своєї домівки до ВНЗ, між корпусами та іншими об'єктами. Більшість з них вказує на непристосованість простору: відсутність звукових маячків, мовних світлофорів, спеціальних доріжок і поручнів, недостатність контрастних кольорів на сходах і підлозі в навчальних закладах, відсутність служби супроводу незрячих студентів.

Варто зацентрувати увагу на існуванні іншої серйозної психологічної проблеми - неприйняття свого образу як «людини з тростиною». У молодій незрячій людини, а особливо дівчини виникає страх, а також проєкції на тему: «усі дивляться на мене», раціоналізації: «я би міг, але просто мені не потрібно», і як наслідок – пасивність. Необхідно відзначити, що без подолання психологічного бар'єра і кваліфікованого навчання на курсах орієнтації, ситуація у цьому питанні не зміниться. 100% студентів з вадами зору висловили зауваження з приводу того, що в Україні не існує курсів з орієнтації в просторі, а також фахівців, які б могли виїжджати на конкретну місцевість для надання допомоги таким людям, як це відбувається, наприклад, у Німеччині.

Слід відзначити, що багато студентів зустрічаються з побутовими проблемами такими як: готування їжі, прибирання приміщень, прання й прасування речей, домашній дрібний ремонт. Це зумовлене недостатністю уваги до цього з боку вчителів у спеціалізованих школах, тим, що батьки обмежують діяльність незрячих дітей, виконуючи цю роботу за них, а також невмотивованість самих незрячих до подібних занять, завдяки стійкому стереотипу: «незрячий не зможе сам собі приготувати їжу».

Технічний аспект складнощів навчання у ВНЗ представлено наступним чином. Майже 75% студентів з вадами зору використовують комп'ютер зі спеціалізованими програмами екранного доступу до інформації, що придбали, однак, за кошти своїх близьких. В Україні, на відміну від низки європейських країн, відсутні програми підтримки студентів і працівників інтелектуальної праці. Крім того, 95% незрячих студентів ВНЗ, вказує на потребу в спеціальних ресурсних центрах, обладнаних брайлівськими дисплеями, машинами-читачами, брайлівськими принтерами, дезіплеєрами, термопристроями для графічного відображення схем, таблиць, малюнків. Безумовно, створення таких центрів при вищих навчальних закладах підвищило б якість професійної підготовки, ефективність працевлаштування молоді з вадами зору.

Психологічний аспект труднощів навчання у ВНЗ молоді з вадами зору представлено такими даними: у 65% незрячих студентів виявлено неадекватну занижену або завищену самооцінку, неприйняття свого дефекту, недостатнє усвідомлення своїх мотивів, потреб і життєвих цілей та шляхів і засобів їх досягнення.

Складнощі навчання у вищому навчальному закладі зумовлені й тим, що протягом шкільного навчання у незрячого або слабкозорого учня розвивається певний негативний захисний комплекс перед зрячими, який поступово переходить у стан стійкого стереотипу поведінки, що впливає на особливості спілкування незрячої молоді в студентських групах. Співіснування з великою групою зрячих, які мають інший досвід навчання і спілкування, створюють для осіб з глибокими вадами зору

нову складну соціальну ситуацію, пов'язану з протиріччями між звичними образами взаємодії (з особами, які мають порушення зору), і новими (в середовищі зрячих).

Ядром інтеграційного процесу особистості є праця як засіб соціальної захищеності й успіху в суспільному житті. Професійна компетентність виступає показником внутрішнього, суб'єктивного змісту особистості, є певним підсумком цілеспрямованої внутрішньої праці із засвоєння умінь вирішення проблем і завдань у конкретній ситуації, самовдосконалення у своїй праці.

В контексті нашого дослідження здійснено експериментальне дослідження різних аспектів праці у професійних колективах з використанням методики «Діагностика привабливості праці» (В. Снетков). Загальна вибірка респондентів налічувала 84 особи з глибокими порушеннями зору, з них 39 чоловіків та 45 жінок у віці 40-55 років. Вибірка складалася з трьох груп:

1) група А – особи, які працюють в Українському товаристві сліпих (УТОС) більше 15 років;

2) група Б – особи, які працюють в УТОСі не більше 2 років після втрати зору (пізньоосліплі);

3) група В – люди з вадами зору, які працюють поза межами УТОС, тобто у різноманітних професійних колективах, але серед зрячих.

Отримані результати дають підстави для констатації того, що професійна діяльність в УТОСі має низку негативних наслідків, серед яких – монотонність, відносна некваліфікованість, непрестижність праці, що обмежує можливості самореалізації особистості з глибокими порушеннями зору. Негативні чинники, що впливають на психологічну активність та інтерес до праці, набувають ще більшого значення щодо пізньоосліпліх, які втрачають висококваліфіковану роботу, престижну професію. В соціально-психологічному плані робота на УПП УТОС як в ізольованих установах обмежена, головним чином, міжособистісними стосунками між незрячими і слабкозорими особами. Безпосередні спостереження за міжособистісними стосунками незрячих працівників дають підстави для висновку про існування напруженості у спілкуванні, заздрощів, протиставлення зрячих і незрячих за межами підприємств. Працевлаштування ж поза межами УТОСу є проблематичним осіб з глибокими порушеннями зору, що ускладнює їх інтеграції в суспільство.

Вищесказане обґрунтовує необхідність посилення в школі роботи з професійної орієнтації. Досліджувана категорія молоді зазнає особливих труднощів при виборі професії, що пов'язано, з одного боку, із недостатньою інформованістю про світ професій і функціональні обов'язки представників конкретної професії; а з іншого – низкою обмежень у виборі професій, тобто необхідністю співвідносити свої фізичні можливості з реальними вимогами до працівника й оцінкою можливості свого працевлаштування.

Виходячи із вищевикладеного, можна стверджувати, що можливості повноцінної освітньої та професійної інтеграції незрячих і слабкозорих осіб є обмеженими внаслідок існування глибоких соціально-психологічних проблем: навіть висококваліфіковані фахівці, змушені погоджуватися на менш оплачувану роботу або взагалі залишаються безробітними. Це призводить до інвалідизації свідомості, формування Я-образу «зайвої», «незручної для суспільства» людини.

Негативні стереотипи сприйняття осіб з глибокими порушеннями зору складаються ще у дитячому і підлітковому віці, що певним чином пов'язано і з ізолюваністю системи навчання і виховання особистості з глибокими порушеннями зору.

Варто зацентрувати увагу на міркуваннях таких дослідників, як І. Волкова, В. Гудоніс, В. Кантор, О. Литвак, Г. Нікуліна, Є. Синьова, які відзначають, що труднощі взаємодії зрячих та незрячих людей пов'язані з перекрученим, суперечливим образом незрячого у свідомості зрячих людей, негативними соціальними установками на взаємодію, а також прагненням до уникнення спілкування з людьми із глибокими порушеннями зору й відсутністю рівноправності у стосунках на макро- і мікросоціальних рівнях. Наявні у свідомості людей протилежні уявлення про незрячу людину найчастіше створюють конфлікт сприйняття незрячих, що призводить до уникнення ситуацій спілкування із ними, прагнення відгородитися від них або проявляти домінуючу позицію опіки, що, безумовно, перешкоджає відкритій, партнерській взаємодії незрячих і зрячих людей.

На підтвердження означених міркувань в межах констатувального експерименту здійснено дослідження рівня психологічної готовності представників суспільства до включення незрячих людей у різні сфери суспільного життя. У виявленні особливостей суспільного сприйняття осіб з глибокими порушеннями зору, готовності представників соціального середовища до адекватної взаємодії з ними, приймала участь вибірка, яку складали:

1) 148 вчителів загальноосвітніх шкіл Запоріжжя (97 жінок і 51 чоловік у віці від 23 до 60 років);

2) 463 старшокласників загальноосвітніх шкіл Запоріжжя (236 хлопців і 227 дівчат, віком 16-17 років);

3) 329 студентів ВНЗ Запоріжжя (154 хлопці і 175 дівчат у віці 19-25 років).

В ході дослідження виявлено, що наше суспільство має недостатньо інформації про стан, кількість і потенційні можливості інвалідів, хоча практично всі зустрічалися з такими людьми. Підкреслимо, що для вчителів саме втрата зору є більш серйозною проблемою. Це пов'язане з тим, що вчителі довгий час працюють з різними видами інформації та опираються, переважно, на візуальну її обробку, а також розуміють що втрата зору може вплинути на соціальний та професійний статус людини.

Щодо того, «де незрячі діти мають отримувати середню освіту», варіант «у спеціалізованих школах» обрали 84,46% вчителів, 78,40% учнів і 81,46% студентів, тобто більшість; варіант «у загальноосвітніх школах» обрали лише 2,59% учнів, 4,25% студентів, а вчителі «не уявляють цей процес взагалі». Перспективи вищої освіти для осіб з вадами зору виявлено такі: «у спеціалізованих ВНЗ» це можливо для 42,57% вчителів, 67,82% учнів та 58,66% студентів; «у звичайних ВНЗ» – 10,13% вчителів, 6,05% учнів та 13,38% студентів; «у звичайних ВНЗ, але в окремих групах» 47,30% вчителів, 24,40% учнів та 26,44% студентів. Таким чином, більшість респондентів дотримуються думки, що незрячі люди мають навчатися у спеціалізованих закладах. Окрім того, 87,84% вчителів, 78,40% учнів і 84,50% студентів вважають, що незрячим краще працювати на спеціалізованих підприємствах.

Отримані результати свідчать про те, що більшість опитаних уявляють незрячих людей лише такими, що працюють на спеціалізованих підприємствах. Це

зумовлено, по-перше тим, що протягом багатьох років незрячі працювали на підприємствах УТОСу, а по-друге, недостатніми уявленнями суспільства про реальні можливості людей з вадами зору, а також розповсюдженням стереотипів про сліпоту та незрячих. Слід відзначити, що відповіді студентів суттєво відрізняються від поглядів вчителів та учнів на працю незрячих людей у звичайних закладах і можливості займатися приватним бізнесом.

Представляють інтерес результати виявлення перспектив покращення процесу інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору. Так, більшість опитаних респондентів вважають, що умови для ефективної самореалізації осіб з вадами зору є недостатніми. Допомога ж держави і суспільства повинна проявлятися, на думку 46,62% вчителів, 41,47% учнів та 45,29% студентів, у створенні інформаційно-технологічних центрів для професійної та психологічної адаптації і працевлаштування таких осіб; дещо менша кількість опитаних респондентів вважає, що таким людям необхідна, здебільшого, фінансова підтримка, а 31,08% вчителів вважають за необхідне прийняття нових законів.

Таким чином, більшість респондентів виявила неготовність до включення осіб з глибокими порушеннями зору у процес інклюзивного навчання та професійної діяльності, надаючи перевагу їх навчанню у спеціальних школах і, навіть ВНЗ, а працевлаштування – переважно, на спеціальних підприємствах. І досить невелика кількість респондентів готова побачити осіб з глибокими порушеннями зору в загальноосвітніх школах ВНЗ, підприємствах припускаючи можливість їх повноцінного навчання та професійної діяльності разом з іншими.

Отже, розв'язанню проблем інтеграції в суспільство незрячих та слабкозорих людей сприятиме організація інклюзивного навчання, спільної професійної діяльності, а також тісної взаємодії в різних галузях життєдіяльності. В свою чергу, формування позитивного образу людей з глибокими порушеннями зору в суспільстві вбачається важливим напрямком психологічної роботи в цілому і однією із основ розробки й впровадження моделі соціально-психологічного супроводу осіб з глибокими порушеннями зору на різних етапах їх інтеграції в суспільство.

У четвертому розділі «Комплексна система соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору» теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено модель соціально-психологічного супроводу інтеграції осіб з порушеннями зору в суспільство.

Успішність інтеграції визначається тим, наскільки активною, позитивною, змістовною є готовність усіх її суб'єктів до взаємодії у тих сферах соціокультурної ситуації, в яких формуються й реалізуються основні складові образу життя незрячих людей (цінності, мотиви й мета діяльності, особистісний потенціал).

Модель соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору побудована на вихідних положеннях, згідно з якими, соціально-психологічний супровід – це система заходів, спрямованих на створення психологічних умов для ефективної діяльності особистості з глибокими порушеннями зору в процесі інтеграції в суспільство.

Структурними компонентами моделі визначено такі, як: орієнтаційний; цільовий; змістовий; діяльнісний; оцінювальний (див. рис.2).

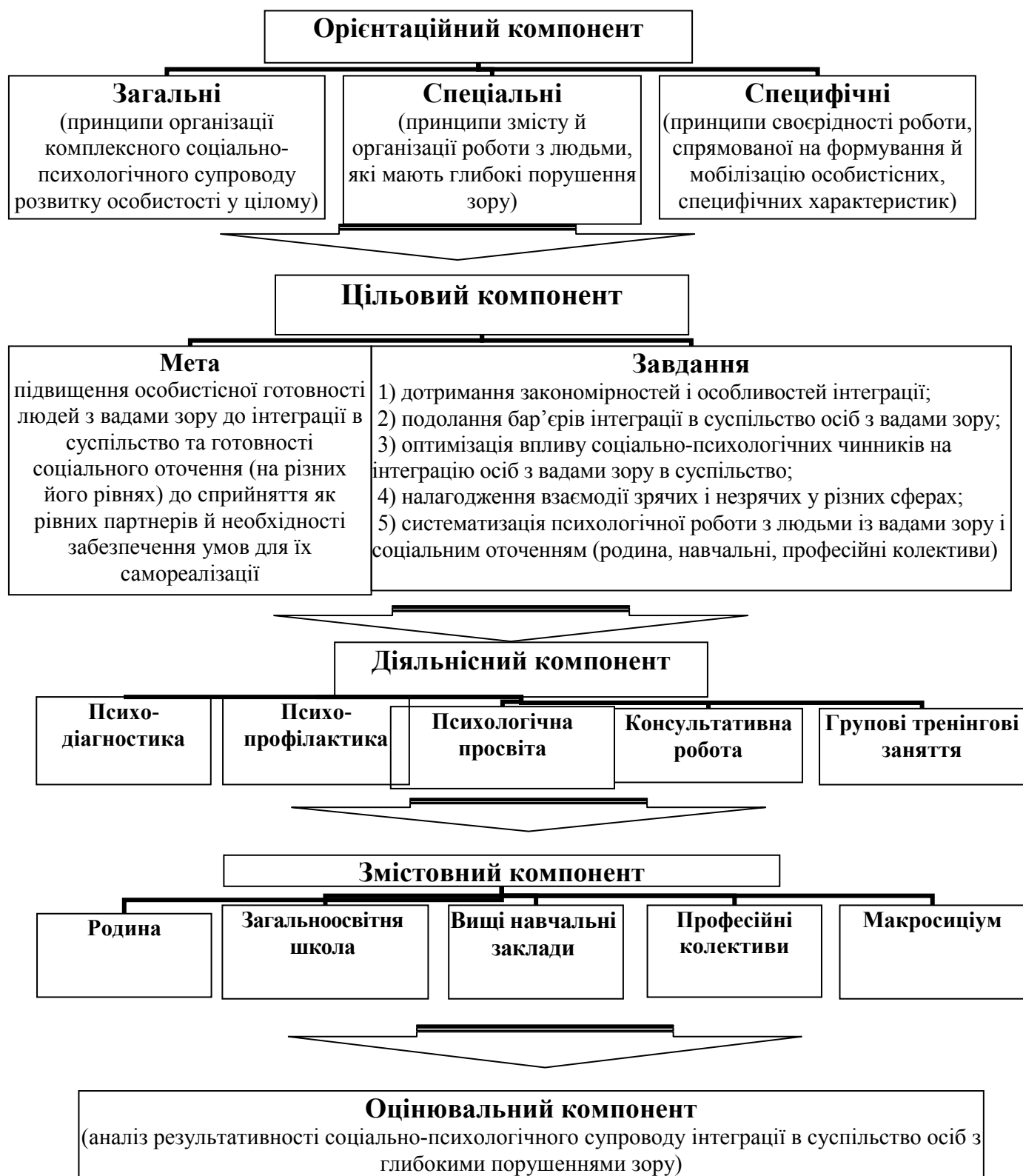

Рис. 2. Модель соціально-психологічного супроводу інтеграції осіб з глибокими порушеннями зору в суспільство

Реалізація моделі соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору вимагає дотримання певних *орієнтаційних принципів*, які доцільно згрупувати наступним чином.

1) Загальні принципи (відповідальності суб'єкта розвитку за ухвалення рішення; дотримання пріоритету інтересів супроводжуваного; комплексного підходу; безперервного характеру супроводу).

2) Спеціальні (принципи єдності діагностики, корекції, компенсації порушень розвитку особистості; врахування вікових, типологічних і індивідуальних особливостей розвитку незрячих і слабкозорих осіб; компенсаторно-розвивальної спрямованості; індивідуального й диференційованого підходу).

3) Специфічні принципи (врахування ціннісних орієнтацій і спрямованості особистості; формування «мотиваційного ядра» особистості, змісту, цілям і умовам реальної діяльності; орієнтації на розвиток самосвідомості; врахування базової соціальної потреби в позитивному самоствердженні; комплексного підходу до формування комунікативної культури осіб з глибокими порушеннями зору; превентивної й соціокультурної спрямованості психологічного впливу; мотивування людей, які перебувають в умовах зорової депривації до саморозвитку й удосконалення власного комунікативного потенціалу).

Акцентовано увагу на основних проблемних сферах і особливостях їх подолання в ході соціально-психологічного супроводу інтеграції осіб з порушеннями зору.

Процес психологічної діагностики слабкозорих і особливо незрячих осіб вимагає використання спеціально розроблених або адаптованих діагностичних методик, які мають враховувати стан, рівень, гостроту зору обстежуваного. Необхідність адаптації стимульного матеріалу зумовлена потребою в забезпеченні його чіткого й точного сприйняття людьми з глибокими порушеннями зору, адже основні труднощі виникають при використанні кольорових карток, таблиць, ілюстрацій, проєктивних і малюнкових тестів внаслідок обмеженості доступу до плоскодрукованої інформації, а також неможливості їх огляду за допомогою дотику.

Серед особливостей організації психодіагностики слабкозорих осіб: розмір, відстань, колір (жовто-червоно-зелена гама), контрастність, неперевантажність деталями, форма, збільшення часу пред'явлення матеріалу.

Психодіагностика ж незрячих вимагає врахування, по-перше, специфіки сприйняття діагностичних матеріалів; а по-друге – складнощів інтерпретації отриманих результатів, представлених, зокрема, шрифтом Брайля, знання якого відсутні у переважної більшості психологів.

Звідси набуває гостроти проблема розробки валідних і надійних тестів для забезпечення повноцінного психодіагностичного обстеження особистості з глибокими порушеннями зору.

Психологічна профілактика як професійна діяльність має спрямовуватися на попередження недоліків особистісного розвитку осіб з глибокими вадами зору в цілому та соціально-перцептивної компетентності таких людей зокрема. Серед основних проблемних сфер, що визначають особливості психопротективної роботи:

1) звужений обсяг і незначна глибина уявлень осіб з глибокими порушеннями зору про довкілля і оточуючих людей;

2) низький рівень диференційованості й точності сприйняття комунікативних партнерів, особливо в ході невербальної взаємодії;

3) складнощі визначення міжособистісних відносин і елементів статусної структури колективу.

Серед тих на кого спрямована просвітницька діяльність - батьки незрячих і обов'язково – зрячих учнів, педагоги, асистенти вчителів, керівництво навчальних закладів, однолітки, науковці й викладачі вишів, потенційні роботодавці й колеги, представники соціальних установ і громадськості, регіональний інформаційний простір в цілому (макросоціум).

Основними напрямками психологічної просвіти, як свідчать результати нашого дослідження, мають стати такі: руйнування негативних стереотипів щодо сліпоти і незрячих, розширення уявлень про їх потенційні можливості й сучасні засоби самореалізації та забезпечення безбар'єрного середовища, а також формування позитивного соціально-виховного простору осіб з вадами зору. Недооцінка важливості даного аспекту психологічної роботи суттєво знижує ефективність діяльності з оптимізації процесу інтеграції осіб з глибокими порушеннями зору в суспільство.

У процесі психологічного консультування здійснюється робота з глибокими екзистенціальними переживаннями, системою стосунків особистості, індивідуальним і соціальним досвідом. Це включає у себе як активізацію ресурсів, так і аналіз, ускладнень соціально-психологічної адаптації та інтеграції в суспільство. Не менш важливим завданням психологічного консультування є підготовка до роботи в групі, адже групова робота спрямована на допомогу в міжособистісній взаємодії, розвиток самосвідомості й соціально-комунікативної компетентності.

Особливості тренінгової групи осіб з глибокими порушеннями зору характеризуються: наявністю порушень комунікативних процесів; труднощами у сприйнятті і розумінні партнера, отриманні зворотного зв'язку за допомогою невербальних засобів спілкування; складнощами сприйняття й відображення навколишньої дійсності через відсутність зорових уявлень про її основні компоненти; підміна реальних еталонів і схем міжособистісних трансакцій уявленими, сформованими на базі неадекватного сприйняття світу і власного «Я-образу» у ньому. При складанні програм соціально-психологічних тренінгів для людей з глибокими порушеннями зору ми керувалися наступними принципами: активності; дослідницької (творчої) позиції; об'єктивації (усвідомлення) поведінки; партнерського (суб'єкт-суб'єктного) спілкування; самодіагностики; оптимізації розвитку; гармонізації інтелектуальної та емоційної сфер; добровільної участі; постійності складу групи; занурення; ізолюваності; вільного простору; реалістичності; системності.

Важливим є дотримання таких особливостей тренінгової роботи в групі людей з глибокими порушеннями зору:

1) проведення тренінгу в умовах максимально наближених до реальних з метою оптимізації процесів адаптації і самореалізації членів групи;

2) зниження чисельності групи до мінімально можливого (6-8 учасників), задля полегшення орієнтації незрячих у просторі групової роботи;

3) аналіз можливостей використовуваних вправ, які пов'язані з невербальними способами спілкування, їх модифікація з урахуванням специфіки групи;

4) компенсація недостатньо використовуваних невербальних вправ вербальними і тілесно-орієнтованими;

5) проведення «змішаних груп», тобто залучення зрячих для посилення терапевтичного ефекту через можливість порівняння наявного «Я-образу» з тим, що буде отриманий у результаті зворотного зв'язку від зрячих учасників.

Групова тренінгова робота з незрячими та слабкозорими людьми має спрямовуватися передусім на усвідомлення ними себе і характеру власних стосунків з навколишнім світом і оточуючими людьми. Це зумовлено тим, що серед найбільш розповсюджених проблем даної категорії людей існують труднощі в усвідомленні і самостійному аналізі власних особистісних особливостей, а також складнощів у процесах самореалізації, визначенні місця і ролі у житті.

Авторська концепція соціально-психологічного супроводу і методична система психологічної роботи з суб'єктами цього процесу пройшли експериментальну перевірку. Результати, отримані на контрольному етапі експериментального дослідження, дають підстави для висновку про ефективність розробленої моделі соціально-психологічного супроводу.

Важливість впливу особливостей сімейного виховання на інтеграцію в суспільство дітей з глибокими порушеннями зору зумовлює необхідність системного соціально-психологічного супроводу таких родин. У 2012-2013 нами було проведено експериментальне дослідження 120 членів родин (82 жінки й 38 чоловіків у віці 25-40 років), які мають одного або декількох дітей з порушеннями зору. Метою дослідження був аналіз взаємин батьків і дітей, встановлення рівня поінформованості з питань особливостей виховання, навчання й інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору, усвідомлення образу своєї дитини та її здібностей й можливостей, базуючись на результатах психодіагностики батьківського ставлення з використанням бесід, анкетування, тестування (методика А. Варга, В. Століна), проведених на констатувальному етапі експериментального дослідження.

На формуальному етапі експериментального дослідження із 120 респондентів була сформована група з 32 осіб (20 жінок і 12 чоловіків), яка відвідувала семінар на тему «Особливості інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору», де висвітлювалися: особливості процесу інтеграції особистості з порушеннями зору на різних стадіях соціалізації; механізми формування стереотипів стосовно сліпоті; проблеми і перспективи інклюзивної освіти; методичні рекомендації з оптимізації процесу інтеграції незрячої та слабкозорої людини. Після цього, з 32 батьків була сформована група, за їх бажанням, з 12 осіб (8 жінок і 4 чоловіків), яка взяла участь у подальшій психологічній роботі (індивідуальних консультаціях, соціально-психологічному тренінзі, програма якого складалася з 6 занять по 3 години (1 раз на тиждень) з метою усвідомлення образу своєї дитини у власних очах і особливостей взаємодії членів родини та найближчого оточення з нею).

Для реалізації контрольного етапу експериментального дослідження було відібрано контрольну групу (КГ1) з 12 осіб, які брали участь лише в констатувальному етапі дослідження, а також контрольну групу (КГ2) з 12 осіб, які відвідували семінар. Третя ж експериментальна група (ЕГ) пройшла усі ланки (семінар, індивідуальні

консультації, соціально-психологічний тренінг). Контрольний етап проведення повторних бесід з учасниками тренінгових занять, анкетування і тестування.

Отримані результати свідчать про позитивний вплив індивідуальних консультацій, семінару і тренінгу на активізацію батьківських ресурсів усвідомлення своєї дитини як унікальної особистості, прийняття експериментальною групою (ЕГ) власної дитини, яка має глибокі порушення зору. Контрольне дослідження з'ясувало, що у 90% учасників експериментальної групи (ЕГ) змінився емоційний стан, результатом стало зниження рівня тривожності, почуття провини і дратівливості; підвищився рівень знань щодо особливостей інтеграції в суспільство особистості з порушеннями зору. 75% батьків усвідомили, що їх незрячі діти мають необхідні можливості й здібності, які необхідно постійно розвивати й удосконалювати. У той же час, результати КГ2 значно нижчі, ніж у ЕГ, але вищі ніж у КГ1. Це дає підстави для висновку, що семінар позитивно вплинув на ставлення батьків до дітей з глибокими порушеннями зору, хоча й меншою мірою, ніж індивідуальні консультації та соціально-психологічний тренінг. 45% представників групи КГ2, яка брала участь лише у семінарі, відзначали підвищення рівня поінформованості щодо особливостей інтеграції, інклюзивної освіти й виховання своїх дітей з порушеннями зору. У той же час група КГ1, яка не брала участь у соціально-психологічних заходах, залишилася на тому ж рівні розуміння проблем власної дитини та засобів їх вирішення.

Підготовка незрячої молоді до міжособистісної взаємодії у студентському колективі у межах соціально-психологічного супроводу передбачала індивідуальні консультації та соціально-психологічний тренінг з незрячими студентами з метою підвищення соціально-психологічної компетентності та самопрезентації у студентському колективі. Оцінка результативності відбувалась по-перше, через визначення динаміки показників індексу групової згуртованості (Сішора), оцінки мікроклімату студентської групи (В. Зав'ялова), соціометрії за участю 12 студентських груп ЗНУ різних спеціальностей (210 дівчат і 60 юнаків) та незрячих студентів – 7 юнаків і 5 дівчат, (у кожній групі – по одному незрячому студенту), а по-друге – через виявлення гармонійності основних комунікативних орієнтацій у процесі формального спілкування й рівня прийняття інших людей незрячими студентами.

Розроблено і проведено соціально-психологічний тренінг з незрячими студентами з метою підвищення рівня їх соціально-психологічної компетентності й самопрезентації у студентському колективі. Тренінгова робота здійснювалась в інтенсивному режимі протягом чотирьох днів. 12 незрячих осіб було поділено на дві тренінгові групи, до яких включені й по 4 зрячих студенти для підсилення психологічного ефекту.

На відміну від констатувального етапу, коли виявилось, що незрячі студенти відчували себе некомфортно в студентській групі, ставилися до своїх однокурсників з позицій «вони мені винні» й відгороджувалися від життя студентської групи, на контрольному етапі у них значно підвищився рівень орієнтації на адекватність сприйняття й розуміння партнера, бажання досягати компромісу у процесі спілкування, відповідальності за прийняття рішень контролю над своїми діями у міжособистісній взаємодії. Також виявлено позитивну динаміку мотиваційних

міжособистісних комунікацій незрячих студентів у колективі й бажання розширити своє коло спілкування зі зрячими студентами (див. табл.3).

Таблиця 3

Порівняльна характеристика особливостей ставлення до оточуючих і мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях незрячих студентів (у%)

Шкали		Рівні	Констатувальний етап	Контрольний Етап
Мотиваційні орієнтації у міжособистісних	Орієнтація на прийняття партнера	низький середній високий	56,35 34,26 9,39	24,36 41,15 34,49
	Орієнтація на адекватність сприйняття та розуміння партнера	низький середній високий	49,25 38,31 12,44	25,17 48,61 26,22
	Орієнтація на досягнення компромісу	низький середній високий	39,28 36,57 24,15	28,32 53,19 18,49
	Загальний сумарний показник	низький середній високий	44,39 38,27 17,34	21,51 48,17 30,32
Особливості ставлення до	Включення	низький середній високий	74,51 19,31 6,18	32,12 44,37 23,51
	Контроль	низький середній високий	49,24 17,42 33,34	24,15 53,41 22,44
	Афект	низький середній високий	61,23 25,18 13,59	29,17 47,26 23,57

Отримані результати дозволяють стверджувати, що соціально-психологічний тренінг є ефективним засобом оптимізації міжособистісного спілкування й самопрезентації в студентській групі. Хоча відсутність зору накладає певні обмеження на здатність особистості встановлювати соціальні контакти, але вони не є нездоланими. Необхідні вміння і навички людина з глибокими порушеннями зору успішно може набути в процесі постійного безпосереднього спілкування зі зрячими людьми й за допомогою соціально-психологічних тренінгів. Це сприяє відновленню соціально-комунікативних можливостей і зв'язків незрячих людей, їх інтеграції в сучасний соціокультурний простір.

Підготовка молоді з глибокими порушеннями зору до ефективної взаємодії у професійній сфері є найважливішим кроком для їх успішної інтеграції в суспільстві. За результатами наших досліджень менше одного відсотка незрячих студентів після закінчення ВНЗ працюють за отриманою спеціальністю. З метою збільшення вірогідності працевлаштування та задоволеності професійною діяльністю незрячих і слабкозорих людей необхідна організація системи освіти, починаючи зі школи і закінчуючи вищими навчальними закладами.

Експериментальне дослідження здійснено на базі 32 організацій Запоріжжя за участю 16 незрячих (8 жінок і 8 чоловіків віком 20-35 років) і 32 керівників закладів, довільно розділених на контрольну і експериментальну групи. На констатувальному етапі керівникам було запропоновано взяти на роботу незрячу людину, спеціальність

якої відповідає профілю установи. При цьому тільки 6,25% кожної з груп керівників закладів погодилися розглянути нашу пропозицію, проте пізніше. Усі інші роботодавці відповіли безапеляційною відмовою. Також було проведено анкетування щодо виявлення поглядів директорів на професійні можливості незрячих працівників.

На формувальному етапі ми запропонували керівникам організацій, відібраним в експериментальну групу, взяти участь в таких заходах, спрямованих на формування позитивного образу незрячого працівника у свідомості роботодавця:

- 1) перегляд відеороликів про успіхи незрячих людей у різних сферах життєдіяльності;
- 2) ознайомлення з друкованими матеріалами про індивідуальні особливості людей з глибокими порушеннями зору та способи подолання ними інформаційних, архітектурних та інших бар'єрів, що виникають внаслідок наявності порушень зору;
- 3) бесіди на тему: «Незрячий в професійному колективі», які включали аналіз міжособистісної взаємодії між незрячим фахівцем і співробітниками;
- 4) повторна пропозиція учасникам експериментальної групи взяти по одному незрячому фахівцю в свою установу на двотижневе безкоштовне стажування.

Крім того, формувальний етап нашого психологічного експерименту передбачав реалізацію заходів, спрямованих на психологічну підготовку фахівців з порушеннями зору до успішної реалізації своїх можливостей, а саме:

- 1) соціально-психологічний тренінг з метою розвитку здатності до самостійного визначення життєвих цілей, самопроекції в майбутнє, підвищення ефективності міжособистісного спілкування, визначення сфери професійної діяльності осіб з порушеннями зору;
- 2) бесіда на тему: «Мої взаємовідносини в робочому колективі», в якій проаналізовані наявні в суспільстві стереотипи і установки стосовно людини, яка має глибокі порушення зору;
- 3) індивідуальні консультації, проблематика яких пов'язана з майбутньою професійною діяльністю, у тому числі емоційна, соціально-психологічна, технічна адаптація на робочому місці.

Нами було запропоновано соціально-психологічний тренінг в інтенсивній формі (15 годин протягом трьох днів). 16 незрячих осіб були розділені на дві групи, згідно розроблених принципів тренінгової роботи з такими людьми.

Виявлено такі загальні тренінгові процеси: поглиблення усвідомлення емоційних станів і почуттів; формування відчуття приналежності до групи; саморозкриття; апробація нових патернів поведінки; здійснення міжособистісних порівнянь, санкціоноване групою.

Процеси самосприйняття учасників групи відбувалися через:

- 1) зіставлення з іншими, тобто використання образу «Іншого» як моделі, для самоспостереження, ідентифікації себе з іншими членами групи;
- 2) сприйняття себе іншими, тобто використання інформації, переданої на основі зворотного зв'язку – через висловлювання, почуття, поведінкові реакції;
- 3) результати діяльності, що закріплює уявлення про власні можливості;
- 4) спостереження власних станів, розуміння свого внутрішнього світу;
- 5) оцінку свого зовнішнього вигляду (див. табл.4).

Таблиця 4

Порівняльна характеристика рівнів емоційного інтелекту й особистісного диференціалу незрячих людей на різних етапах дослідження (у%)

Шкали		Рівні	Констатувальний етап	Контрольний етап
Емоційний інтелект	Емоційна поінформованість	низький середній високий	41,3 37,1 21,6	32,4 54,5 23,1
	Керування власними емоціями	низький середній високий	49,2 34,5 16,3	29,7 48,2 22,1
	Самомотивація	низький середній високий	53,1 35,7 11,2	24,3 43,6 32,1
	Емпатія	низький середній високий	45,4 34,3 20,3	31,5 42,4 26,1
	Розпізнання емоцій інших людей	низький середній високий	50,1 34,3 15,6	28,3 46,2 25,5
	Інтегративний рівень	низький середній високий	46,5 42,3 11,2	19,3 57,1 23,6
Особистісний диференціал	Оцінка	низький середній високий	41,3 36,6 22,1	16,4 49,5 34,1
	Сила	низький середній високий	46,1 38,3 15,6	18,7 51,2 30,1
	Активність	низький середній високий	37,3 45,1 17,6	29,1 52,4 18,5

У результаті означених заходів підвищився рівень розпізнавання незрячими досліджуваними емоційних станів інших людей, усвідомлення їх значимості у міжособистісній взаємодії, самомотивації до успішної інтеграції в суспільство, сприйняття себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик, усвідомлення власних особистісних ресурсів, визначення мети професійної діяльності. Після соціально-психологічного тренінгу підвищився рівень вольових якостей незрячих досліджуваних, самоконтроль та незалежність від оцінок інших людей (див. табл.5).

Таблиця 5

Порівняльна характеристика копінг-поведінки у стресових ситуаціях незрячих людей на різних етапах дослідження (у%)

Копінг орієнтований на:	Констатувальний етап	Контрольний етап
Рішення задачі	28,5	52,9
Емоції	49,4	55,3
Уникнення	61,8	39,5

Позитивна динаміка отриманих експериментальних результатів на контрольному етапі дослідження свідчить про те, що у незрячих пошукачів

підвищився рівень готовності активно вести себе у різноманітних стресових ситуаціях, яким є входження в професійний колектив зрячих людей, та вирішення проблемних ситуацій, які виникають у різноманітних сферах життєдіяльності.

З іншого боку, після здійснених соціально-психологічних заходів 25% потенційних роботодавців експериментальної групи запропонували незрячим досліджуванам залишитися для професійної діяльності в їх організації; 18,75% – запропонували фахівцям з вадами зору додаткове стажування з подальшим розглядом можливості їх працевлаштування. Повторне анкетування виявило, що 62,5% керівників в експериментальній групі переконалися в здатності людей з глибокими порушеннями зору здійснювати продуктивну професійну діяльність, на відміну від 12,5% в контрольній. Виходячи з отриманих результатів, можна зробити висновок про те, що на успішність інтеграції незрячих людей в професійній сфері безпосередньо впливає наявність ефективного соціально-психологічного супроводу, спрямованого на підвищення готовності до взаєморозуміння і взаємодії як з роботодавцями, так і з особами з глибокими порушеннями зору.

У межах соціально-психологічного супроводу нами здійснено заходи, які були спрямовані на підвищення іміджу незрячої особистості в суспільстві та готовності соціуму адекватно сприймати таких людей у якості рівних партнерів.

Нами було розроблено та проведено психологічний експеримент серед зрячих студентів. Експериментальна група (А) складалась із 144 осіб (108 дівчат і 36 юнаків), які приймали участь в інтегрованому молодіжному форумі, інтегрованому концерті, спільній екскурсії на о. Хортиця, взаємодіяли з незрячими в побутовій сфері, а також відвідували лекції й практичні заняття незрячого викладача та зустрічі з громадськими діячами, які мають глибокі порушення зору. Контрольна група (Б) (104 студентів – 87 дівчат і 17 юнаків) не брала участі в цих заходах. Загальна кількість досліджуваних – 248 осіб. Для надійності й об'єктивності результатів дослідження опитування проводилося іншими студентами і тільки після отримання заліків та іспитів.

Отримані результати пересвідчують, що соціальна реклама, спільні інтегровані заходи, безпосередній досвід взаємодії зрячих і успішних незрячих є вагомим чинником формування адекватних уявлень зрячих людей про можливості осіб з глибокими вадами зору. Разом з цим, варто підкреслити, що лише наявність позитивної взаємодії в різноманітних сферах соціального середовища може суттєво допомогти змінити стереотипи про сліпоту як непереборну перешкоду в житті. Наше дослідження переконує, що спільні інтегровані заходи, безпосередній досвід взаємодії зрячих студентів і успішних незрячих має, безумовно, позитивний вплив на формування образу людей з вадами зору в суспільстві, розширюючи соціальні уявлення щодо професійних і особистісних можливостей людей і перспективи їх інтеграції в соціумі.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що для успішної інтеграції в суспільство людей з вадами зору необхідним є проведення соціально-психологічного супроводу, що має здійснюватися як з незрячими, так і зі зрячими людьми. Інтеграція в суспільство осіб з глибокими вадами зору має дві основні мети: по-перше - створення таких умов, що дозволяли б кожній особі реалізувати свої можливості, і бути впевненим у собі й жити в тісному контакті з іншими людьми; а по-друге - допомогти оточенню – членам родини, сусідам, учням, студентам, друзям, –

приймати й поважати незрячих і слабкозорих людей, й цінувати їх здібності, забезпечувати для них рівні можливості самореалізації в життєдіяльності суспільства.

У результаті проведеної науково-практичної та психологічної роботи нами було розроблено методичні рекомендації щодо організації та реалізації соціально-психологічної роботи, адресовані психологам, соціальним педагогам, вчителям, асистентам вчителів та іншим фахівцям, які працюють у різноманітних спеціальних та загальноосвітніх школах, громадських об'єднаннях, реабілітаційних центрах для людей з глибокими порушеннями зору, вищих навчальних закладах, професійних колективах, а також сім'ям, які виховують незрячих та слабкозорих дітей.

ВИСНОВКИ

Результати здійсненого теоретико-експериментального дослідження підтвердили правомірність основних теоретичних підходів, засвідчили позитивне вирішення мети та ефективність розв'язання поставлених завдань й дали підстави для формулювання таких **висновків**:

1. Узагальнення досвіду осмислення проблеми інтеграції в соціум продемонстрував визнання на світовому рівні. Проте поряд із зростанням наукового і практичного інтересу ця проблема в ракурсі методології психологічної науки лишається малорозробленою. Аналіз теоретичних здобутків інтеграційного процесу засвідчив відсутність єдності у розумінні поняття інтеграції в соціум. На основі узагальнення концептуальної різноманітності наукових засад дослідження визначено, що «інтеграція в суспільство осіб з глибокими вадами зору» визначається як процес і результат включення незрячої і слабкозорої особистості в різні сфери соціальної взаємодії й життєдіяльності, опанування оптимальними можливостями реалізації власного особистісного потенціалу нарівні та разом з іншими членами суспільства.

Встановлено, що реалізація процесу входження особистості з глибокими вадами зору в суспільство здійснюється у таких сферах соціокультурної й психологічної взаємодії як: родина, найближче соціальне оточення, зрячі однолітки та їхні батьки, навчальні заклади (школи та ВНЗ), професійні колективи, соціальні інституції.

2. Визначено бар'єри інтеграції в суспільство осіб з глибокими вадами зору: просторовий, професійний, інформаційний, комунікативний, емоційний, а також неадекватне ставлення суспільства. Виявлено чинники, які детермінують інтеграцію людей з порушеннями зору в суспільство: біологічні (рівень зору і час набуття порушень), психологічні (рівень розвитку самосвідомості особистості, її емоційно-вольової, мотиваційно-потребової, комунікативної сфер), соціальні (концептуальні моделі і стереотипи сприйняття порушень здоров'я, що домінують у суспільстві).

Представлено основні критерії інтеграції в суспільство осіб з глибокими вадами зору: покращення здоров'я (фізичного, психічного, соціального); підвищення ефективності психіки (розвиток здібностей і підвищення продуктивності, якості, надійності функціонування); зростання рівня системності (організованості, самоврядування, суб'єктності, адаптивності); суб'єктивна задоволеність значущими аспектами життєдіяльності.

Доведено, що психологічними основами інтеграції є: особистісна готовність людей з вадами зору до інтеграції; готовність суспільства до адекватного сприйняття

незрячих як повноправних партнерів; психологічні особливості взаємодії зрячих і незрячих людей у різних сферах життєдіяльності суспільства; соціально-психологічний супровід інтеграційного процесу.

3. Експериментально виявлено вплив психологічних чинників на особистісну готовність до інтеграції в суспільство осіб з вадами зору.

Встановлено, що особистісна готовність особи з глибокими порушеннями зору до інтеграції в суспільство являє собою сукупність особистісних властивостей, які забезпечують психологічне благополуччя, максимальну компенсацію порушень зору, адекватну умовам навколишньої дійсності поведінку і діяльність та ефективність інтеграції в суспільство в цілому. Це досягається не лише завдяки біологічній компенсації: відновлення рівноваги особистості та соціального оточення вимагає засвоєння людського досвіду в результаті міжособистісного спілкування, спільної діяльності, активних й адекватних взаємодій.

З'ясовано, що сприйняття особами з вадами зору власних можливостей подолання життєвих труднощів залежить від ступеня виразності і часу набуття зорового порушення, а також від різноманітності наявного соціального досвіду і ступеня їх інтеграції в суспільство. Крім того, при порівнянні зрячих і незрячих, а тим більше – зрячих і слабкозорих наявні відмінності в динаміці становлення різних властивостей самосвідомості особистості з глибокими вадами зору. Виявлено, що ступінь порушення зору має вплив на рівень активності та комунікабельності. Кінцеві результати, тобто рівень сформованості особистісної готовності до інтеграції, визначаються не стільки наявністю чи відсутністю зорових порушень, скільки характером соціальних впливів, насамперед, у навчанні й вихованні.

4. Виявлено психологічні особливості взаємодії зрячих та незрячих людей у різних сферах життєдіяльності. В умовах інклюзивного навчання незряча дитина вчиться адаптуватися у середовищі, звичайному для зрячих учнів, на відміну від того, як спеціальна школа створює штучний клімат, що обмежує й ускладнює подальшу інтеграцію в навчальних та професійних колективах.

З'ясовано, що інтеграція молоді з глибокими порушеннями зору в середовищі вищого навчального закладу вимагає взаємної адаптації обох сторін. По-перше, молодих людей, які одержали середню освіту в спеціальних школах, до нових умов навчання в «змішаному» середовищі. По-друге, навчально-виховного середовища ВНЗ до потреб таких студентів, зокрема у розробці спеціальних технологій та засобів навчання, а також здійснення соціально-психологічного супроводу.

Встановлено, що можливості повноцінної освітньої та професійної діяльності незрячих і слабкозорих осіб є обмеженими. Існують глибокі соціально-психологічні проблеми працевлаштування таких людей, адже навіть висококваліфіковані фахівці змушені погоджуватися на менш оплачувану роботу або взагалі залишаються безробітними. Це призводить до фрустрації, інвалідизації свідомості, формування Я-образу «зайвої», «незручної для суспільства» людини.

Доведено, що, розв'язанню окреслених проблем сприяє розширення інтеграційного середовища спільної навчальної та професійної діяльності, організація постійної взаємодії в різних галузях життєдіяльності суспільства. При цьому однією з

найважливіших сфер психологічної роботи повинно стати формування позитивного образу людей з глибокими порушеннями зору в суспільстві.

5. Ґрунтуючись на визначених теоретичних та методологічних положеннях і принципах, науково обґрунтовано й розроблено комплексну систему соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство осіб з вадами зору.

Підтверджено доцільність впровадження соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство незрячих і слабкозорих людей на усіх етапах розвитку особистості, що має здійснюватися з усіма учасниками інтеграційного процесу: особами з вадами зору, їх зрячими однолітками, педагогами, батьками (як зрячих так і незрячих осіб), роботодавцями у різних професійних сферах. При цьому ефективність соціально-психологічного супроводу визначається єдністю психодіагностики, інформаційного пошуку, планування, консультування, первинної допомоги, його безперервним характером, опорою на позитивний особистісний потенціал розвитку особистості з глибокими порушеннями зору.

Аргументовано важливість для молоді, незалежно від рівня зору, інтегрованих заходів, розробки й розміщення в засобах масової інформації і мережі Інтернет соціальної реклами, спрямованої на оптимізацію процесу інтеграції в суспільство осіб з вадами зору, створення центрів супроводу й інформаційних ресурсів, державної підтримки забезпечення безбар'єрного простору для незрячих студентів і фахівців. З'ясовано, що реалізації мети забезпечення успішної інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору сприятиме впровадження моделі соціально-психологічного супроводу на різних етапах їх соціалізації.

6. У результаті експериментальної роботи доведено ефективність представленої моделі соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство осіб з глибокими вадами зору.

Отримані на контрольно-підсумковому етапі дослідження результати засвідчили позитивний вплив соціально-психологічного супроводу на адекватне сприйняття й прийняття батьками власної дитини з вадами зору, активізацію батьківських ресурсів та усвідомлення власної дитини як унікальної особистості. У незрячих студентів значно підвищився рівень орієнтації на адекватність сприйняття та розуміння партнера, відповідальності за прийняття рішень та контролю над своїми діями у міжособистісній взаємодії, бажання досягати компромісу у процесі спілкування й розширення власного кола спілкування зі зрячими студентами. Позитивна динаміка отриманих експериментальних результатів щодо підготовки зрячих та незрячих до взаємодії у професійному колективі свідчить про те, що у незрячих осіб значно підвищився рівень самомотивації, усвідомлення власних особистісних ресурсів, визначення мети професійної самореалізації, а також активності й стресостійкості в ситуаціях входження у професійний колектив зрячих людей. Виявлено позитивну динаміку сприйняття працедавцями – членами експериментальної групи можливості працевлаштування незрячих досліджуваних. Експериментальні результати, свідчать про те, що соціальна реклама, спільні інтегровані заходи, безпосередній досвід взаємодії зрячих та успішних незрячих людей є вагомим чинником формування адекватних уявлень зрячих людей про можливості осіб з глибокими порушеннями зору. Разом з цим варто підкреслити, що лише наявність позитивної взаємодії в

різноманітних сферах соціального середовища може суттєво допомогти змінити стереотипи про сліпоту як непереборну перешкоду в житті.

7. Розроблені за результатами здійсненої науково-експериментальної роботи методичні рекомендації спрямовані на оптимізацію процесу інтеграції в суспільство людей з глибокими порушеннями зору і адресовані не лише психологам, а й соціальним педагогам, вчителям, асистентам вчителів, іншим фахівцям, які працюють в спеціальних і загальноосвітніх школах, громадських об'єднаннях, реабілітаційних центрах, вищих навчальних закладах, а також представникам професійних колективів та сім'ям, які виховують незрячих і слабкозорих дітей.

Таким чином, результати дослідження психологічних основ інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору сприяють подоланню бар'єрів інтеграційного процесу; налагодженню повноцінної взаємодії зрячих і незрячих у різних сферах життєдіяльності; систематизації психологічної роботи з людьми, які мають глибокі вади зору та їх соціальним оточенням. Водночас вони відкривають нові можливості різнобічного дослідження означених проблем.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Клопота Є.А. Психологічні основи інтеграції в суспільство осіб з вадами зору: Монографія / Євгеній Анатолійович Клопота. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – 408 с.

Навчально-методичні посібники:

2. Клопота Є.А. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство: громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти: методичний посібник / [Клопота Є.А., Бондаренко В.Г., Клопота О.А., Бондаренко С.А.]. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 114 с.
3. Клопота Є.А. Тренінг самопізнання та саморозвитку: навчальний посібник під грифом МОН України / Є. А.Клопота. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – 208 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

4. Клопота Е.А. Факторы, влияющие на формирование «Я-образа» личности / Е.А. Клопота // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. – 2005. - № 26. – С. 166-173.
5. Клопота Е.А. Переработка информации и формирование пространственных представлений у лиц с нарушением зрения / Е.А. Клопота // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. – 2005. - № 28. – С. 142-149.
6. Клопота Є.А. Особливості сприйняття образу світу і самосприйняття особистості залежно від рівня зору / Є.А. Клопота // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі. – 2006. - № 7. – С. 128-131.
7. Клопота Є.А. Теоретичні принципи й особливості проведення соціально-психологічного тренінгу для людей з вадами зору / Є.А. Клопота, О.А. Клопота //

Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. – 2006. - № 32. – С. 172-179.

8. Клопота Є.А. Нові перспективи діагностики уваги на сучасному етапі / Клопота Є.А. // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. – 2006. - № 29. – С. 148-153.

9. Клопота Є.А. Соціально-психологічні особливості «Я-образу» у людей з вадами зору / Є.А. Клопота // Дефектологія. – 2007. - №2. – С. 43-46.

10. Клопота Є.А. Аналіз поглядів суспільства на процес інтегрованого навчання осіб з порушеннями зору на Україні / Є.А. Клопота, О.А. Клопота // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та психологія. – 2008. - № 10. – С. 256-262.

11. Клопота Є.А. Роль зору у процесі міжособистісного сприйняття / Є.А. Клопота // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та психологія. – 2008. - № 12. – С. 56-61.

12. Клопота Е.А. Теоретический анализ понятия интеграция в социум лиц с нарушениями зрения / Е.А. Клопота // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – 2013. Частина I, № 45. – С. 125-131.

13. Клопота Є.А. Проблеми інклюзивної освіти в Україні / Є.А. Клопота // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – 2013. - Частина II, № 45. – С. 94-101.

14. Клопота Є.А. Адаптивний потенціал особистості з вадами зору / Є. А. Клопота // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – 2013. - Частина I, № 46. – С. 84-89.

15. Клопота Є.А. Професійне становлення та психологічний супровід осіб з глибокими порушеннями зору / Є.А. Клопота // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – 2013. - № 10. - С. 273 – 283.

16. Клопота Є.А. Теоретичний аналіз бар'єрів інтеграції в суспільство осіб з порушеннями зору / Є.А. Клопота // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. Наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, – 2013. - № 24. – С. 306-310.

17. Клопота Є.А. Вплив сім'ї на процес інтеграції особистості з вадами зору / Є.А. Клопота // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – 2014. - № 11 (13). – С. 166-177.

18. Клопота Є.А. Професійне самовизначення як етап успішної інтеграції в соціум молоді з вадами зору / Є.А. Клопота // Проблеми сучасної психології : (збірник наукових праць). – 2014. - № 1 (5) – С. 66-71.

19. Клопота Є.А. Особливості процесу інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору / Є.А. Клопота // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – 2015. - № 12 (14). – С. 142-155.

Видання іноземних держав або видання України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

20. Клопота Е.А. Роль взаимодействия зрячих и успешных незрячих в трансформации представлений о возможностях лиц с глубокими нарушениями зрения / Е.А. Клопота // Дефектология. – 2012. - № 1. – С. 69-75.

21. Клопота Е.А. Особенности формирования «Я-концепции» людей с нарушениями зрения в процессе их социализации / Е.А. Клопота // Дефектология. – 2013. - № 2. – С. 35-42.
22. Клопота Е. Проблемы социально-психологического сопровождения процесса обучения студентов с нарушениями зрения в Украине // Forum Pedagogiczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. – 2013. - №2. – S. 113-126.
23. Клопота Е.А. Социально-психологические способы формирования позитивного образа личности с глубокими нарушениями зрения в обществе / Е.А. Клопота // Дефектология. – 2014. - № 1. – С. 87-91.
24. Клопота Є. Вплив взаємодії студентів вищого навчального закладу з незрячими у процесі формування позитивного образу людей із порушеннями зору в суспільстві / Є.А. Клопота // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. - № 1 (69). – С. 55-59.
25. Клопота Е. Психологические основы организации инклюзивного пространства для людей с нарушениями зрения // Forum Pedagogiczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. – 2014. - №2. – S. 61-72.
26. Клопота Е.А. Стратегии поведения и процесс интеграции людей с глубокими нарушениями зрения [Электронный ресурс] / Е.А. Клопота // Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти. - 2015. - №1. - С. 57-63. – Режим доступу: <http://www.journals.uran.ua/apppfo> (дата звернення 16.11.2015 р.). – Назва з екрана.

Статті в інших виданнях:

27. Клопота Є.А. Перспективи розвитку інформаційного простору для осіб з вадами зору в Україні / Є.А. Клопота // Сборник научных статей I Международного форума. - 2010. – С. 276-277.
28. Клопота Є.А. Соціально-психологічний супровід професійного становлення осіб з глибокими порушеннями зору / Є.А. Клопота, О.А. Клопота // Проблеми сучасної психології : (збірник наукових праць). – 2013. - № 1 (3) – С. 76-80.

Матеріали та тези науково-практичних конференцій:

29. Клопота Є.А. Перспективи розвитку інтегрованого навчання дітей із порушеннями зору в Україні / Є.А. Клопота // Тези міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки». – 2005. – С. 306-307.
30. Клопота Є.А. Адаптивні стратегії особистості / Є.А. Клопота // Тези міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки». – 2006. – С. 171-172.
31. Клопота Є.А. Дослідження поглядів суспільства на інтегроване навчання осіб з обмеженими фізичними можливостями / Є.А. Клопота // Тези доповідей 9-ї міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі». – 2008. – С. 20-21.
32. Клопота Є.А. Вплив самосвідомості на процес соціальної інтеграції осіб з вадами зору / Є.А. Клопота // Тези доповідей десятої міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі». – 2010. – С. 287-288.

33. Клопота Є.А. Сучасні навчальні технології підготовки студентів з особливими потребами / Є.А. Клопота // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Педагогіка вищої школи: досвід і тенденції розвитку. – 2011. – С. 13-14.
34. Клопота Е.А. Психологическая готовность общества к взаимодействию с людьми, имеющие нарушения зрения / Е.А. Клопота // Материалы Международной научно-практической конференции. Инклюзивное образование: методология, практика, технология. – 2011. – С. 193-194.
35. Клопота Є.А. Психологічні проблеми інтеграції в соціум осіб з вадами зору / Є.А. Клопота // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Харківська школа психології: спадщина і сучасність». – 2012. – С. 113-115.
36. Клопота Е.А. Психологический климат студенческой группы в условиях инклюзивного пространства / Е.А. Клопота // Материалы Международной научно-практической конференции. Инклюзивное образование: методология, практика, технология. – 2013 – С. 638-642.
37. Клопота Е. Особенности межличностного взаимодействия молодёжи с нарушениями зрения / Евгений Клопота // Психологическая наука и практика: проблемы и перспективы: материалы IV Международной научно-практической конференции (23 апреля 2014 г.) / Нижегород. гос. архитектур. строит. ун-т; отв. ред. В.А. Кручинин Н.Новгород: ННГАСУ, 2014. – С. 340-344.

АНОТАЦІЯ

Клопота Є.А. Психологічні основи інтеграції в суспільство осіб з вадами зору. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія. – Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. – Київ, 2015.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі інтеграції в суспільство людей з глибокими порушеннями зору. Визначено сутність і зміст поняття «інтеграція в суспільство осіб з глибокими вадами зору». Систематизовано бар'єри, чинники та критерії інтеграції. Доведено, що психологічними основами інтеграції є: особистісна готовність людей з вадами зору до інтеграції; готовність суспільства до адекватного сприйняття незрячих як повноправних партнерів; психологічні особливості взаємодії зрячих і незрячих людей у різних сферах життєдіяльності суспільства; соціально-психологічний супровід інтеграційного процесу.

Представлено результати експериментального дослідження особистісного потенціалу незрячих і слабкозорих людей (залежно від рівня та часу втрати зору) в контексті їх готовності до входження у різні сфери життєдіяльності суспільства. Емпірично досліджено рівень психологічної готовності представників суспільства до інтеграції осіб з вадами зору у різноманітні сфери життєдіяльності. Визначено проблеми освітньої та професійної інтеграції незрячих і слабкозорих людей. Експериментально підтверджено ефективність розробленої моделі соціально-психологічного супроводу інтеграції в суспільство незрячих та слабкозорих людей, ефективність якого визначається єдністю психодіагностики, інформаційного пошуку, консультування, первинної допомоги, безперервністю й опорою на позитивний

особистісний потенціал розвитку особистості з глибокими порушеннями зору. Аргументовано важливість для молоді, незалежно від рівня зору, інтегрованих заходів, соціальної реклами, створення центрів супроводу та інформаційних ресурсів. Запропоновано комплекс методичних рекомендацій для педагогів, фахівців громадських організацій, реабілітаційних центрів, вищих навчальних закладів, професійних колективів, а також сімей, які виховують незрячих та слабкозорих дітей.

Ключові слова: інтеграція в суспільство, самосвідомість особистості, родина, інклюзивна освіта, професійний колектив, позитивний Я-образ, соціально-психологічний супровід, незрячі та слабкозорі люди.

АННОТАЦІЯ

Клопота Е. А. Психологические основы интеграции в общество лиц с нарушениями зрения. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Институт специальной педагогики НАПН Украины. – Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено проблеме интеграции в общество людей с глубокими нарушениями зрения. Проанализированы сущность и особенности процесса интеграции в социум незрячих и слабовидящих людей. Выделены барьеры и факторы, детерминирующие эффективность данного процесса.

Интеграция в общество людей с глубокими нарушениями зрения представлена как двусторонний процесс. Во-первых, он предусматривает личностную готовность незрячих и слабовидящих людей войти в разные сферы жизнедеятельности общества; а во-вторых – адекватное восприятие социальным окружением возможностей и потребностей таких людей, осознание необходимости обеспечения условий для их самореализации в обществе. Проведено экспериментальное исследование особенностей самосознания личности с глубокими нарушениями зрения, стратегий межличностного взаимодействия в зависимости от уровня и времени потери зрения.

Определены проблемы интеграции в общеобразовательной школе и высшем учебном заведении, а также профессионального самоопределения незрячих и слабовидящих людей. Полученные результаты подтверждают, что интеграционный процесс протекает стихийно, благодаря активности немногочисленных энтузиастов, а в ряде случаев он искусственно ускоряется без достаточной подготовленности педагогов, родителей и общества в целом. На другом полюсе проблем интеграции – неготовность людей с глубокими нарушениями зрения к социальному взаимодействию, что выражается в несформированности навыков общения и коммуникативных привычек, неадекватности самооценки, негативном восприятии себя и других людей, эгоцентризме, позиции социальной пассивности. Доказано, что профессиональная подготовка молодежи с глубокими нарушениями зрения сопряжена с многочисленными сложностями. Низкий уровень трудоустройства незрячих доказывает, что усилия, осуществляемые на сегодняшний день, являются недостаточно успешными. Представлены результаты исследования психологической готовности представителей общества (педагогов, сверстников, работодателей) к интеграции людей с нарушениями зрения в разные сферы жизнедеятельности.

Разработана модель социально-психологического сопровождения интеграции в общество незрячих и слабовидящих людей и экспериментально подтверждена ее эффективность. Доказано, что психологическая работа должна осуществляться со всеми участниками интеграционного процесса: людьми с нарушениями зрения, зрячими ровесниками, педагогами, работодателями, родителями (как зрячих, так и незрячих детей). Предложен комплекс методических рекомендаций для специалистов, работающих в школах, общественных организациях, реабилитационных центрах, высших учебных заведениях, профессиональных коллективах, а также для семей, воспитывающих незрячих и слабовидящих детей.

Ключевые слова: интеграция в общество, самосознание личности, семья, инклюзивное образование, профессиональный коллектив, позитивный Я-Образ, социально-психологическое сопровождение, незрячие и слабовидящие люди.

SUMMARY

Klopota E.A. Psychological basis of integration into society of persons with visual impairments. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of psychological sciences in speciality 19.00.08 – Special psychology. – Institute of special pedagogics of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2015.

Dissertation research is devoted to the problem of integration into society of people with disabilities. Analyzed are various theories regarding the stages, patterns, and characteristics of the process of integration into society of persons with visual impairments. Systematic barriers, factors and criteria of social integration of blind and visually impaired people are determined. Conducted is an experimental study of the consciousness of a person with low vision, strategy development and communication in interpersonal interaction, depending on the level and time of vision loss. The problems of inclusive education at secondary school and higher education, professional self-determination of blind and visually impaired people are outlined. Also carried out a pilot study of the psychological readiness of the company for the integration of persons with visual impairments in various aspects of life. Developed is a model of socio-psychological support to optimize integration into the society of the blind and visually impaired people and its effectiveness is experimentally verified. Proposed is the integrated system of methodical recommendations on socio-psychological work psychologists, social pedagogues, teachers, assistant teachers, and other professionals who work in various special and mainstream schools, community associations, rehabilitation centers for people with disabilities, higher education institutions, professional groups, and families of blind and visually impaired children.

Keywords: community integration, self-consciousness, family, inclusive education, professional staff, positive self-image, social and psychological support, blind and visually impaired people.

Підписано до друку 16.11.2015. Формат 60*90/16. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Умовн. друк. арк. 1,9. Тираж 100 примірників. Зам. № 1060.
ТОВ «Південноукраїнська виробнича компанія»
69600, м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26
Свідоцтво про реєстрацію платника податків № 200141375
тел.. 061-277-37-21, 061-226-06-50

